

ОТ ХАСКОВО ДО АРДА

*Сто и двадесет години по-късно по стъпките
на Александър Паскалев. Пътни бележки*

Д-р Елена Алекова

19 октомври 2020

Тръгваме на път. На автопоход. Група ентузиастаи, решени да преминат по маршрут, очертан преди сто и двадесет години от ентузиастаи. В тяхна чест. И в тяхна памет. В чест и памет на учителите, учредили на 13 юни 1900 година в Хасково първото туристическо дружество в Южна България „Родопски турист“ – пет години след създаването на първия Клуб на българските туристи на Черни връх.

Помним, разбира се, как се е стигнало до възникването на организираното туристическо движение у нас. На 23 август 1895-а във вестник „Знаме“ е публикувана „Покана“ на Алеко Константинов:

„Умоляват се софийските любители на българската природа да запоядат в Неделя, на 27 Август, на Черни връх на Витоша, гдето точно в 12 часа през деня ще се открие заседание за съставянието на един Клуб на Българските Туристи. Поканата се отнася до всички любители, навършили 20 годишна възраст.

От няколко любители пешеходци“.(1)

На тази покана откликват 300 души. Научаваме го от Алековия пътепис „Невероятно наистина, но факт: 300 души на Черния връх“ от 19 август 1895 година. Сред ентузиастите на Черни връх най-много – за моя изненада! – са чиновниците (110), следват студентите (25), учениците (20), учителите (15)... Има и словослагатели, търговци, адвокати, кундурджии, печатари, офицери, включително и запасни, типографи, книговезци, професори, аптекари, лекари, кафеджии, кръчмари, прошенопописци, механици, дърводелци... С по един представител се „отчитат“ литераторите, стенографите, книжарите, предприемачите, архитектите, скулпторите, златарите, терзиите, художниците и други... И още – двама бивши министри, трима селяни, четири жени и „множество без означени занятия“... Петдесетина души не успели да се запишат, а от 250-те записани „около 150 са от Северна България, 50 от Южна и 30 от Македония. Останалите са от Добруджа, Бесарабия, Турция, Сърбия и няколко иностранци. Любопитен факт: при всичко, че някои погрешно се записаха

като софиянци, пак от София имаше само около 28 души, когато от Свищов например имаше 25 души“ (2).

Припомням цялата тази информация, защото е възможно един, а вероятно и повече от петдесетте ентузиастични учредители от Южна България на Черни връх да са били сред зачинателите на дружество „Родопски турист“ в Хасково. То е наброявало тридесет и пет души. Първият му председател е учителят Иван Боев, а негов заместник – Александър Паскалев, тогава учител. Само след седмица членовете му провеждат първия си излет – до хасковското село Кралево. А след месец четиринадесет членове на дружеството вече са на неколкодневен поход до река Арда и обратно. Така е положено началото на туристическото движение в Хасково и региона, което продължава и до днес (Туристическо дружество „Аида“). Дружество „Родопски турист“ просъществува няколко години, през които освен излети край Хасково (за един ден), ръководството му организира и екскурзии до Бачковския манастир, връх Бузлуджа, Велико Търново и още много други походи, излети, разходки, екскурзии сред природата в околностите на Хасково и из страната. Любопитното обаче е, че до нас, благодарение на словото, са дошли подробни сведения само за похода на онези четиринадесетина хасковци, които с пет магарета и един кон се вдигат сутринта на 20 юли 1900 година от Хасково, стигат до река Арда и се връщат след пет дни. Защото седмица-две след това вълнуващо приключение, на 4 август 1900 година, Александър Паскалев, един от участниците в него, е осенен от идеята да напише пътни бележки за наситените с вълнения, преживявания и емоции дни на похода. Така че знаменитият хасковец не просто осъществява на дело повика на Алеко – *„Братия, напуснете навреме вашата жажда за злато, вашата жажда за власт, вашето суетно стремление за първенство, вашето ядовито перо, напуснете меките постелки, излезте из димните кафенета, из праешните улици, напуснете за няколко дни града и дойдете тука, на тази височина от 2500 метра, изпитайте поне за кратко време едно истинско чисто наслаждение и вий ще се преобразите, вий ще станете по-добри, по-здрави, по-уравновесени, по-жизнерадостни...“ (3),* – а същевременно, подобно на Щастливеца, той оставя пътепис за местата, които е обикалял. Какво несекващо обаяние ще да е имал Алеко сред младите наистина!... (А че именно Алеко е провокирал интереса на двадесет и една годишния младеж към туризма и ту-

ристическото дело и го е подтикнал да опише похода от Хасково до мистериозните абразивни кладенци в скалното легло на Арда и обратно, за мен е без съмнение дори само защото, докато четях Александър-Паскалевите пътни бележки „От Хасково до Арда“, в главата ми непрестанно изскачаха паралели с творби на Алеко.)

„Оживелите“ пътни бележки на Александър Паскалев

Както знаем, фактът, че дадено нещо е написано, не винаги е достатъчен, за да стигне то до читателите. Пътните бележки на Александър Паскалев са лежали – непубликувани – в личния му архив години наред. И щяха да си останат за нас неизвестни, ако не би било старателното усилие на друг един хасковец – д-р Йордан Нанчев, който ги издирва сто и двадесет лета след тяхната поява. А пословичната инициативност на още един хасковец – Димитър Шалапатов, предоставил, впрочем, страниците на „Сборник Тракия“ за обнародване на пътеписа(4), спомогна и ние днес да съпреживеем възторзите от съприкосновението с невероятната българската природа, като организира автопоход по стъпките на някогашните хасковски ентузиаста, който – очаквано – се осъществи в рамките на едно денонощие, защото наши помощници бяха не пет магарета и един кон, а четири „обладателя“ на неравномерно разпределени помежду им конски сили, чиито имена достатъчно красноречиво говорят за тяхната „порода“ – Опел Астра, Роувър, БМВ и Мазда.

И така... Сто и двадесет години по-късно „Сдружение за култура – Хасково 2015“ с председател Димитър Шалапатов организира на 19 и 20 октомври 2020 година автопоход от Хасково до Арда. Находчивият организатор много добре знае как регионално събитие придобива национален характер и бе поканил за участие, освен неколцината свои съграждани, и служители на Националния литературен музей, които по това време щяха да откриват изложбата „Илия Петров. Непознати рисунки“ в хасковската Художествена галерия „Форум“. Тъй че (за статистиката) в инициативата се включиха писатели (седмина), историци (трима), журналисти (двама) и по един художник и счетоводител...

12 октомври 2021, 10.00 часа, София

Директорът на НЛМ Атанас Капралов, Ивелина Велинова, Соня Кирицова, Чавдар Петков и моя милост се качихме на 20 октомври сутринта по колите и потеглихме от самия център на Со-

фия за Хасково, където трябваше да се срещнем с Димитър Шалапатов, Хубен Стефанов, Мина Карагъзова, Петър Ангелов, Ясен Калайджиев, Златка Михайлова, Йордан Нанчев, Недялко Бакалов и Георги Граматиков, да хапнем и да поемем по стъпките на нашите предшественици. Би било уместно тук, подобно на Александър Паскалев, и аз да подчертая: *„Не бойте се, че ще Ви отегчавам с описание на зората. Тя за ваше щастие и наше нещастие беше се явила преди да тръгнем...“*(5).

Разстоянието между София и Хасково по магистралата е 226.7 километра, та никак не бе трудно с БМВ-то за два-три часа да се доберем до града на реката с тополите. Часовете ти се струват мигове и пътят минава неусетно, та чак незабелязано, когато си в приятната компания на хора с чувство за хумор и артистични заложби. Много скоро загубихме от поглед Роувъра, но дали отхвърча напред или изостана – вече не си спомням.

Времето бе чудесно още от София. Грейнало едно ми ти слънчице ярко-гальовно – да му се не нарадваш. Те точно такава слънце докарва по туй време на годината онова лято, дето и до ден-днешен се назовава „циганско“, ако и да имаме вече само роми, а не цигани, но то хич не върви да кажеш „ромско лято“, защото никой няма да те разбере.

Едва оставили зад гърба си задушливия смог на столицата, искрящо сините вериги на Витоша и Плана и потъналата в лека синьо-синкава омара „Дружба“, се оказахме в меките пазви на Средна гора. Октомври, то се знае, бе нашарил с всякакви пъстранини – от зелено, огненочервено, оранжево и жълто до тънмораво и кафяво – де що имаше дървета и хрусталаци по пътя. Пъстрилото придаваше на пейзажа превъзходен вид. След прохода Траянови врата пред нас се ширна обляната в слънце и есенни пъстроцветия Тракия. И БМВ-то полетя по магистралата като птица над грейнали нивя. Отдясно ни изправи снага величествената Рила. Кога стигнахме отбивката за Пазарджик, тъй и не разбрахме, след мигове затрептяха в далечината тепетата на Пловдив и зад тях – родопските овали. А птицата се носеше-носеше в пространство без начало и край... Тракия...

Но пак не ще се впускам в подробно описание на пътя от София до Хасково, защото, подобно на Александър Паскалев, се опасявам, че *„ако взема да пиша за такива дреболии, то ако не сега, то сигурно довчера ще ви залови моравата(6)“*, другояче – досадата.

Хасково

Перото ми заскързва учестено в желанието да опиша този град, да се поровя в историята и настоящето му, защото е намерил отдавна ниша в сърцето ми. Но ако се поддам на тревълнението, не биха ми стигнали десетки страници, за да го описвам и разхвалявам. Пък и той не е обект, а отправна точка на нашия автопоход, какъвто е бил и за предходниците ни преди сто и двадесет години. Тъй че се налага да обуздая жребците на вдъхновението.

Но не мога все пак да не спомена, че Хасково е градът, в който живеят много мои приятели. То май в никой друг град на света няма толкова приятели, колкото в Хасково. Добри приятели, ако и понякога да не ги разбирам. Добри хора. Да, да, хората от Хасково, които познавам, до един са добри хора. Някой би ехидно подметнал, че се изхвърлям, защото дори в приказките има добри и лоши хора. Може и да е така. Но само в *чуждите* приказки. В моите приказки и в моята реалност лоши хора от Хасково няма, ако дори понякога реалността да ме опровергава. Благодаря на Провидението за което.

Гостоприемният Димитър Шалапатов ни пое, както се казва, още от прага. Стоварваме в Художествена галерия „Форум“ платната за изложбата и се отправяме заедно с него към уютния ресторант „Веста“, където хапнахме на корем кой каквото си поиска. Е, някои, помамени от мисълта за печеното яре, което ни чакаше за вечеря, не обремениха като нас, глупаците, стомасите си с ненужен баласт зеленчуци и разни вкусни манджи, характерни за това прикътано място.

Оказа се, че Мина, Недялко и Георги липсват в редиците, но дали поради карантина покрай covid-19, дали поради нещо друго – не разбрах. Затова пък по-късно към нас се присъедини Саня, приятелката на Хубен.

И отново на път

Разположена удобно в Опел Астрата, слушам внимателно Димитър Шалапатов. Обичам да съм край него, когато обикаляме по паметни места. Той знае всяко камъче по пътя не само защото е организатор, а защото, като организатор, влага всичко от себе си. Маршрутът става част от сънищата му, от мечтите му, от това, което е. Сякаш се вражда в него. Всичко му е ясно. Всичко е изучил. От всички възможни източници. А когато тръгне да разказва, е та-

къв сладкодумец, че понякога дори забравяш за пътя.

Този ден не бе особено разговорлив. Вероятно защото ми бе пратил пътните бележки на Александър Паскалев по имейла предварително. Е, що-годе се справях, но не съвсем.

Пред нас се разпростираха хасковските хълмове в цялата пъстрина и светлина на октомври.

Малево (Теке къой)

Александър Паскалев уведомява, че придвижването на групата им до Малево е било бързо (*„Ранко стигнахме в Теке къой...“*), като допълва, че селото *„е разположено на левия бряг на Олу-дере(7), има около 250 къщи. Доста богато е, с хубава черкова и лошо училище, обикновено явление за повечето села. Прочуто е с доброто си масло и гиздавите си моми“*.

Ние не спряхме в селото, а и да бяхме спрели, нямаше с кого да разменим и дума-две. Ни гиздави моми. Ни жив човек. Улиците бяха пусти, макар че през 2020-а са посочили Малево като постоянен адрес над хиляда и сто души – внушителен брой жители за съвременен българско село. А по времето на Александър Паскалев жителите му са били дори двойно повече. Старият път до Малево, по който хасковските туристи някога са се движели, е затворен – заради железницата. По него днес може да се стигне до селото само пеша.

Село Теке къой е преименувано на село Малево с Указ № 462/обн. 21.12.1906 г. Новото име е взето от местността Малево, която се намира на два километра от селото. Там са открити следи от някогашно селище отпреди хилядолетие, че и повече.

Впрочем, в пътните бележки на Александър Паскалев всички села са със старите наименования, тъй като до 1900 година те все още не са били променени. Масово преименуване на градове, села, местности и прочее у нас се е извършвало по-късно, в различни години: през 1906-а, 1934-а, 1942-а, 1966-а и 2018-а, докато индивидуална промяна, с отделен министерски указ или постановление, се е осъществявала по всяко време.

Продължаваме по течението на Харманлийската река.

Корен (Кютюкли)

Отдясно на пътя – две дръгливи магарета. Пасат. Срещу нас отнякъде изниква изтърбушена каруца. Около нея подтичва куче.

В самото село виждаме двама-трима мъже. Шляят се. За къде да бързат... Извън селото неколцина селяци се силят да издърпат от шосето паднало дърво.

Село Корен е споменато още през XVII век – в пътните бележки на османския пътешественик Евлия Челеби(8):

„Село Кютюклий – от него се докарват всички коренища и възлища за град Одрин. Докато дойдеме от Осман баба до тази махала, претеглихме пълни... часа удивителни дъждове и калища“.(9)

Александър Паскалев и другарите му подминават Корен, без да се отбиват в него. Но пътеписецът не е пропуснал да уточни, че то се състои от *„50 къщи турци и българи, последните, преселени от Иробас“*. Днес къщите ни се видяха повечко. Селата Кютюкли и Иробас са преименувани на Корен и Криво поле с Указ № 462/обн. 21.12.1906 г.

Преди десетина години във връзка със село Корен бях прочела любопитна информация(10), която ме радостно поразя. През 2005-а някой откраднал камбаната на местната църква „Св. св. Константин и Елена“, построена през 1925 година (в селото джамия е няма-мало, няма и днес). По това време (2005-а) българите християни в селото били 35, а изповядващите ислям – близо 400. По инициатива на кметицата започнали да събират пари. Всеки дал по нещо – кой по 10, кой по 20 лева. И църквата скоро се сдобила с нова камбана. Трогателен факт. Но още по-трогателното е, че (по признания на християните) българомохамеданите дори били по-щедри.

Припомних си тогава, че в началото на новото хилядолетие, когато се строеше храмът перла „Св. Висарион Смоленски“ в Смолян, сред дарителите също имаше много българи мохамедани, а и строителите му бяха от българомохамедански села. Това са обичайни „практики“ по местата, където християни и мохамедани живеят съвместно, та лично на мен не ми е чудно. Чудно ми е дето след 1989 година разни-празни учени-недоучени „специалисти“, „експерти“ и „историци“ любители се занадпреварваха да натрапват на българите, изповядващи ислям у нас, че са „помашки етнос“ и си имат „помашки език“. Да се чудиш колко разреден и колко повреден трябва да е мозък, способен да измъти подобни тези и идеи, тласкащи хората към разделения и нови мъки. През 1900 година, когато спомените за турското робство(11) и българските теглила все още са били живи, едва ли е било възможно прокарването на

подобни фантастически теории.

Хасковските хълмове край нямат. Движим се в тунел от дърветата. Двулентовият път преминава в еднолентов...

Али баба текеси (Свети Илия)

От разговора в просторната Опел Астра не мога точно да разбера това село ли е и ако е село, защо се казва така, или, ако не е село, какво точно е. Загадка... Когато спираме, веднага на очи ни се наби табела с озадачаващ надпис:

„ТЮРБЕ НА АЛИ БАБА

местност: Али баба текеси

Уникална седемстенна сграда на около 5 века – гроб на мюсюлманския светец Али.

Всяка година на 6 май това място бива посещавано от мюсюлмани шиити, мюсюлмани сунити и християни.

Хора от различни вярв и дват, за да запалят свеци за изцеление.

След Освобождението храмът е превърнат в християнски молитвен дом, но след 10.11.1989 отново връща старото си религиозно предназначение“.(12)

Значи местност, а не село, казвам си наум. С тюрбе на Али баба. Е, не онзи Али баба с четиридесетте разбойници, който знаем, а друг мюсюлмански светия със същото име... Но тогава за какъв харем и бейове говореха спътниците ми, а и Александър Паскалев упоменава? Как да вържа всичко това със свят човек?

От Евлия Челеби разбрах, че по негово време, тоест през XVII век, тук е съществувало едноименно село:

„Село Али баба текеси

Този скъп покойник(13) също бил ученик на Осман баба султан(14). Има около 20-30 дервиши, но няма вакъф(15). Понеже е теке(16), което се задоволява самостоятелно, прехраната на бедняците му сутрин и вечер се очаква от Всевишния. Съобразно категоричния текст в сура... „и всичко, което лази по земята, го храни Всевишният Бог“, Господарят на рабите изхранва, пои, облича и наглежда тези бедняци. Тези Божии раби също така обличат седмостенна кечена шапка-боздуган и обичайната корона и винаги се поминуват с „Подайте за Бога“. Още от времето на Осман баба им било внушено така. Обаче всички бедняци пак про-

славят името на Богатия [Бог]. И понеже се уповават на Твореца, установено е, че непременно всеки ден за бедняците от това теке идва по една овца за курбан. Изобищо не са в недостиг милостините, даренията, благодеянията и подаянията от всички страни, та те пак оказват милостиня на идващите и заминаващите“.(17)

От Евлия Челеби разбираме, че селото е названо на Али баба, за когото не дава повече други сведения, освен че е един от учениците на Осман баба, и то вероятно от най-приближените му („скъл“), след като му е било разрешено да открие свое теке – имало е такава практика, свързана с най-приближените хора на светци от ранга на Осман баба.

В бележка под линия преводачът Страшимир Димитров уточнява, че село Али баба текеси е „*бившето Теке къой, сега Малево, Хасковско*“ (18). Това вероятно е грешка (или нещо ми се изплъзва). Защото за съществуването на отделно село под името Али баба текеси научаваме и от Указ № 525/обн. 03.12.1899 г. Чрез този указ село Али баба текеси се преименува на село Свети Илия. Впоследствие, през 1901 година, село Свети Илия е заличено без административен акт поради изселване. Село Малево пък си е имало свое някогашно име – Теке къой, променено, както стана дума по-горе, през 1906-а.

Александър Паскалев разказва, че до тюрбето на Али баба се е издигал харем, в който някога е кипял бурен живот – към него е имало стаи за посрещане на гости и богомолци, идващи на поклонение. Харемът най-вероятно е просъществувал в цветущ вид и „по предназначение“ поне до Съединението през 1885 година. През юли 1900-а, когато хасковските природолюбители са минали през текето, в него все още е църцолел някакъв живот, доколкото в помещенията му за гости са живеели преселници, но явно селото вече е било със „затихващи функции“, защото на следващата година е заличено. Александър Паскалев е обозначил наченалата се разруха:

„Преди няколко години то, с обширните си ниви, гори, ливади и поляни, е било наследство на Али бея. Подире той го продал на части: харема на одного, стаите, служещи за приемане на гостите и богомолците, на няколко семейства, преселени от Юглюк(19), а нивите – на околните села. Текето е с изглед на турски чифлик. Околовръст има полуразрушени кошари, плевни, сега

пусти, и стаите, в които живеят преселниците...“.

Що се отнася до харема, Александър Паскалев е толкова смаян от архитектурата му, че отделя няколко страници за описание. За съжаление, нямаше как да се уверим дали описанието му е правдиво. Времето, стихийте и природата са си казали своето. Не само харемът – всичко е потънало в разруха, по-точно – вдън земя. А как се разглежда и сравнява нещо между някога и сега, когато то вече не съществува! Ако би имало време да обикаляме наоколо, навярно бихме открили останки от зид или руини някакви, неприличащи на нищо, но те едва ли биха послужили за основа на каквото и да е сравнение.

Останала е оттогава непокътната само старата чешма. Огромна черница хвърля сянка над двора – мястото, където на 6 май, Гергьовден, и християни, и мюсюлмани и до днес се събират и правят курбани.

Тюрбето на Али баба...

И то бе за мен пълна мъгла. За първи път посещавах тюрбе, та не ми беше ясно какво точно ме очаква. Заблудена от табелата, която бяхме прочели преди малко, си въобразявах, че в наше време ще пристъпим в позапуснат православен параклис, приспособен за чуждоверски нужди, и пак върнат, и пак обърнат... Въобще – бъркотия... Подбутната от ентузиазма на автотуриста, почти нахлух вътре и аха-аха да прекрача в празното правоъгълно пространство в средата на стаята. Едвам се спрях, бавно осъзнавайки, че с този параклис нещо не е както трябва, че такива неща в параклис не би следвало да има... И не, не осъзнах, а по-скоро усетих (сетивата бяха по-бързи от ума!), че това е гроб – по хладината, която ме блъсна отвсякъде, по особената тишина, някак много плътна, ако и да бяхме шумни – толкова плътна, че сякаш можеше да се пипне с ръка.

„Но къде е мъртвецът?“ – попита някой, защото обграденото правоъгълно пространство, което трябваше да е гробът, бе празно. Не че мъртвец или нещо друго трябваше да има върху него, разбира се, но усещането, че там нещо липсва, бе твърде осезаемо, щом всички го почувстваха. Ни надпис. Ни снимка. Нищо. Някакви изкуствени цветя в каничка до него. Някакви килими, постлани отстрани някак „недодялано“, неуместни, както ми се стори, за мястото.

Чак след това забелязах – на стената отпред вместо иконостас висяха няколко безразборно окачени снимки (на мюсюлмански светци, предполагаем). И – о, небеса! – на най-видно място се мъдреше снимка портрет на Кемал Ататюрк... Ако това бе гроб на мюсюлмански светия, живял при това в силните за Османската империя времена (в епохата на най-големите ѝ завоевания!), то какво търсеше тук снимка на основателя на светската Република Турция, отрекла изцяло османското наследство? Загадка... Друго в тюрбето не видях. Или отказвах да видя. Нека ми бъде простено, ако нещо съществено съм пропуснала. Неволно е.

Не бях единствената учудена от снимката на Кемал Ататюрк. „Та това е светотатство! – възкликна Хубен. – Какво прави портретът на Кемал Ататюрк във военна униформа на това священо за алевитите място? При това хем е по-голям от снимките на мюсюлмански светии, хем е поставен по-високо от тях... Като знаем колко алевити е избил Кемал Ататюрк по време на бунтовете в Диарбекир през 20-30-те години на миналия век...“. Наистина, като знаеш това, изтръпваш от почуда... И се питах дали подигравка, издевателство над алевитите означаваше тази снимка на Кемал Ататюрк тук, в алевитийското светилище, или бе предудреждение – към някого, неизвестно към кого.

За тюрбето на Али баба Евлия Челеби не споменава нищо (за сметка на тюрбето на Осман баба, което е описал най-подробно). Александър Паскалев не само описва тюрбето на Али баба, но и забелязва детайли, над които си струва да поразмислим и днес:

„В четвъртия двор бяха гробищата, покрити с гъст, висок буреняк, из който се показваха дялани мраморни камъни и тюрбето с гроба на светеца. Турците мислят, че там е заровен техен светец Алия, а българите, че това е Свети Илия. Затова този гроб се почита и от турци, и от българи. Тука навярно е имало някой параклис, който при началото на робството е бил заграбен от някой бей, който е дал някъде свободата да идват на поклонение.

Параклис или друго подобно е имало, казвам, защото иначе необяснимо българите да идват на поклонение на турски гроб, за когото впрочем трябва да се държим в резерва, защото е разположен запад към изток. Същото е, види се, и с другите текета.

Влязохме в тюрбето през едно предверие и веднага ни удари студен и влажен въздух. Ако си сам или с малцина, ще ти се сто-

ри, че влизаиш при мъртвец. Но сега бяхме мнозина, та човек не се обладава от това чувство. (...)

Гробът е на средата на полутъмното, осветявано само от едно решетесто прозорче тюрбе. Разположен е от запад към изток. Представлява една празна гробница (под която твърде възможно да е праха на светеца), покрита с обвит от зелено сукно капак. До главата има поставен мраморен камък с форма на глава, на когото е надянат прашен голям фес със зелена чалма. На дясна страна до главата има място за палене свеци, а отсреща са поставени принадлежностите на бея-светец: голям бронзов нож (кама), пухти (кайки) за колан, голям рог, навярно от дива коза, за лов и три нееднакви големи мраморни шестоъгълни плочки, нанизани като броеница. От лява страна до краката е положен изправен бронзов полумесец, набучен на дълъг прът. До него стои сажде някакво, на което турците се молят, и най-подире нови чехлици, защото се вярва, че светецът срецу определен ден ходи от Али баба теке до Осман баба теке“.

Над какво по-точно би следвало да поразмислим?

Първо, пътеписецът предполага, че на това място явно е имало параклис или „друго подобно“, предвид факта, че тук идват на поклонение и българи християни. Той вероятно е бил „Свети Илия“ – едва ли случайно в края на XIX век село Али баба текеси е преименувано на село Свети Илия. Явно с идването тук на Али баба, ученика на Осман баба, през XIV век параклиът е бил не просто „заграбен от някой бей“, но и разрушен, а след смъртта на Али баба на негово място е било издигнато тюрбето.

Разбира се, гробът, дори и символичен, няма как да е на свети Илия, тъй като вехтозаветният пророк е бил отнесен на небето жив (тоест без да е умрял) на огнена колесница с огнени коне пред очите на пророк Елисей(20). Много по-късно пророк Илия и Моисей се явяват пред апостолите Петър, Иаков и Йоан на Преображение Господне, когато лицето на Иисус Христос светнало „като слънце“(21). И пак пророк Илия, заедно с Енох (другия вехтозаветен пророк, невкусил смърт), ще дойде в последните времена, за да разкрие и разобличи антихриста(22)...

Второ, Александър Паскалев съвсем не случайно акцентира върху един недвусмислен факт два пъти – гробът е обърнат „от запад към изток“. Обикновено западната ориентация (глава на за-

пад, крака на изток) свидетелства, че погребаният е християнин (така е бил погребан Христос, така погребват и починалите християни). Мюсюлманите ги погребват с глава към Мека (в нашия случай би следвало да е на изток-югоизток). Така че не е изключено в двора на някогашния православен молитвен дом да е бил погребан именит християнин или поне до олтара му да са лежали мощите на православен светец, чието име е загубено през вековете на гнет.

А защо да не допуснем тук преди още параклиса и преди тюрбето да е имало древно тракийско светилище или гроб? Често самите християнски храмове са били строени върху някогашни места за поклонение, нали... Кой да ти каже? Всичко е потънало в забрава. Никой не се е интересувал и не се интересува, освен неколцина чудаци, ако въобще са и неколцина.

Безрадостните мисли...

Табелата за тюрбето на Али баба, самото тюрбе, гробът, пътните бележки на Евлия Челеби и Александър Паскалев навяха не особено радостни мисли в главата ми относно днешното безхаберирие към собствената ни история – и в глобален, и в национален, регионален и местен мащаб. И до ден-днешен на това място идват на поклонение и мюсюлмани, и християни. Но християнският елемент все повече и повече се заличава. Вече нямаме представа какво тук е било, преди Осман баба със своите триста придружители си ромаси да сложи крак върху тукашните земи, тоест преди падането ни под турско робство.

Евлия Челеби разказва за текето на Осман баба (към което е и текето на Али баба) като едва ли не за най-важен мюсюлмански духовен център в империята и въобще не смята за необходимо да упоменава какво тук някога, преди османските завоевания, е имало. Вероятно и не е знаел, нито се е интересувал. Типично за човек, израснал в османския двор (баща му Дервиш Мехмед Зилли бил придворен златар) и получил високо за времето си образование... Александър Паскалев само предполага, че „*тука навярно е имало някой параклис, който при началото на робството е бил заграбен от някой бей*“.

Сто и двадесет години по-късно от табелата за Али баба текеси разбираме само, че „*След Освобождението храмът е превърнат в християнски молитвен дом, но след 10.11.1989 отново връща старото си религиозно предназначение*“.

В това изречение веднага се натрапва една очевадна неточност. Да, с Указ № 525/обн. 03.12.1899 г. село Али баба текеси е преименувано на село Свети Илия, но две години след това то е заличено поради изселване. Освобождението на България от турско робство е през 1878 година, Съединението на Източна Румелия с Княжество България е през 1885 година, а Александър Паскалев, минавайки оттук с групата през 1900-а, описва тюрбе, а не „християнски молитвен дом“. И другата очевадна неточност, че храмът „след 10.11.1989 отново връща старото си религиозно предназначение“, тоест на тюрбе. Схванахте ли вековечната хитроумна заблуда, която днес се котира и ще остане и занаят? **Именно заблудата, а не истината ще остане, защото, за да остане истината, редно би било на табелата да се упомене, че тюрбето е издигнато върху някогашен разрушен православен параклис и затова през XX век, а не веднага след Освобождението, храмът връща старото си религиозно предназначение, но след 10 ноември 1989-а тюрбето отново функционира като тюрбе!** Но едва ли някой някога ще напише върху табела това. Хората, живели по тези места, са отдавна изчезнали. Случвалото се по тези места е отдавна забравено. Ако не са случайните свидетелства на пътешественици и природолюбители, да са отлетели в небитието и спомените за това, което тук някога е било. Но кой ще търси тези свидетелства и кой на тях ще се позовава? Някой и друг любопитко, някой и друг поклонник на старините. И толкоз. Тези, които пишат табелите и които решават съдбата ни, не се интересуват от фактите, от истината.

Ще попитате: „А учените и специалистите?“. Какво за тях да кажа... За турските историци и българските им подгласници в тази посока (защото има и такива, скъпо платени при това!) и до днес историята на Балканите и на света започва откакто тръгва историята на Османската империя... Но има и нещо друго, твърде потискащо. Днес наши уж учени, уж специалисти извършват най-бруталното досега фалшифициране на българската история, като гръмогласно, подобно ерихонски тръби, се захванаха да отричат „турското робство“, преобразувайки го по някакъв алогичен, алхимичен начин в „османско присъствие“, по време на което българите едва ли не просперирали. Те и разхваляват до небесата „наследството на Османската империя“ по земите ни, нехайки за нашето, българското, наследство. А в целия този район от Хасково на юг „артефакти-

те“ и останките от тракийски селища и некрополи, скални ниши и средновековни твърдини и храмове се виждат и с просто око.

Подмяната на християнските храмове с мюсюлмански молитвени домове

Евлия Челеби, разказвайки за възникването на текето на Осман баба, ни е оставил красноречиви сведения за това как завоевателите са мечтаели за такава подмяна:

„Този Осман баба султан лично бил от чистата жила на потомството на династията на Абаданите. Неговият дядо Саид Али бил един от синовете на седмия син на честития Муса Кязим. Негов син пък бил Сеид Хисамеддин, а негов син е този Осман баба. Поради това няма никакво съмнение и колебание, че той бил от чисто благородно потекло на чудотворци-праведници. Най-напред той получил одобрение за дейност лично от Хаджи Бекташ Вели и ходжа Ахмед Йесеви, след което в Бухара и Балх дошъл на помощ на Османовата династия и заедно с Орхан Гази участвувал в завладяването на Бурса. След това пак през неговото царуване той се съветвал със Сюлейман паша, син на Орхан Гази, и като авангард на Сюлейман паша пръв този Осман баба с триста души сиромаси сложил крак върху румелийските области.

С удари на тъпани и с призови били привлечени мюсюлмански тъпни. С носени флагове и с развети знамена и байраци те стигнали право при одринския крал, пътешествувайки из Румелия. Те се молили с думите: „Местата, в които е стъпил нашият крак, всички да станат мюсюлмански“. Когато ходили и обхождали Балканския полуостров, Испания, Австрия, Франция, Дания, областите на римския папа и Париж, те припявали: „Господи наши, нека да станат мюсюлмански области, черквите да станат мюсюлмански молитвени домове след хиляда и стотната [година]“. С една дума, той бил голям султан и много бил преживял. Когато пък при едно пътешествие ходил в Рим през [...] година, дошел при Гази Худавендиляр и му внушил да завладее Одрин. Когато Мурад Гази със старанията на Осман баба завладел Одрин, той се намирал при него“.(23)

Тъй че не е чудно как така повечето от черквите и параклисите много скоро след падането ни под турско робство са „сменили своето предназначение“. Параклисът на пророк Илия бил постигнат от тази участ малко след като Осман баба завзел това място от

нашите предци християни. И даже ако повярваме на написаното върху табелата за Али баба текеси, че „*След Освобождението храмът е превърнат в християнски молитвен дом...*“, тоест че храмът връща някогашното си религиозно предназначение, най-озадачаващо е как в края на XX век, тоест седемстотин години от припяванията на „*абдалите от Рум*“ параклисът отново е преобърнат в тюрбе – без безмилостни завоевания, без тежки робства и тъмни гнетове, дори без каквито и да е особени основания!

Какво всъщност я очаква Европа след 300-400 години, след като молитвите на онези триста сиромаси, придружавали Осман баба в обиколките му по континента („*Господи наши, нека да станат мюсюлмански области, черквите да станат мюсюлмански молитвени домове след хиляда и стотната [година]*“), явно са тръгнали да се сбъдват още в наше време? Да ви звучи историята с параклиса на „Свети Илия“ като „легенда“, „фалшификат“, „приказка“, „мит“ или „художествена измислица“? На мен не ми звучи. Самата истина е. И никой няма да я обозначи като нещо друго, освен като истина, дори след пет века – ако останат българи дотогава, разбира се, да милеят за поруганите светини, за помъченото отечество.

И все пак, споменът, че на това място е имало православен храм на името на свети пророк Илия, е надживял вековете. Да, споменът е дошъл до нас, въпреки че храмът е бил сличен от лицето на земята и на негово място е било построено тюрбе, въпреки петте века робство и духовно потисничество, въпреки жестоките асимилаторски политики, въпреки забравата. В това, съгласете се, има нещо отраднo и обнадеждаващо.

Чалът

Наоколо – кариери от варовик. Отляво ни – мощен рид. Чалът. Хасковските учители, научавам от Димитър Шалапатов, са вървели покрай край Чала. Асфалтовият път, по който се носим днес с нашите разнокалибрени конски сили, не е съществувал тогава. Иначе всичко друго наоколо е досущ както някога го описва Александър Паскалев:

„От лява страна на пътя ни, т.е. от юг се издигаше величественият Чал. Той е продълговата планина от варовит камък, която лежи между селата Кавак махле, Гереня, Голямо Яджели, Малко Яджели и Али баба теке. В по-голямата си част е гъсто

залесена с липи, дъб, габери и др. Върхът ѝ е оголен, откъдето е взела и името си. Само двадесетина клена се виждат отдалече. Тази планина е гнездото на цялата околна местност. Отдясно на пътя ни, на север се простираха бърда и долища, покрити с хубава дъбова гора, а далече през нивя и поля се белееха укрепленията в Хасковските лозя“.

Чалът е известен и като Кралев рид. Това наименование е свързано с историческо предание. Предпочитам да го нарека предание, а не легенда, защото в него няма нищо въображаемо, нереалистично или свръхестествено. Това е историята на един достоен българин, която, предавайки се от уста на уста, е стигнала до нас.

В робско време на сватби и други празненства турците организирали пехливански борби, в които българи не участвали. Добре, ама си навлекли подигравки и унижения. Но се намерил сред тях младеж – Кралю, силен по характер и с буйна кръв, който не издържал обидите и се включил в борбите. Веднъж. И дваж. И триж... Колкото пъти участвал, винаги натръшквал на земята и най-прочутите и най-ербап пехливани. Люта завист тресяла турците. Но как да му натрият носа, след като на състезанията всичко е пред очи и ако обърнеш резултата, ще станеш за резил. Но ето че измислили как. Един ден – в негово отсъствие – опожарили къщата му, в която изгорели и жена му, и четирите му деца. Сломен от мъка, Кралю отмъстил. После се изтеглил се в горите на Чала, събрал дружина и защитавал тукашното население от турски издевателства и безчинства. Много по-късно признателните потомци поставили на Чала мраморна плоча с надпис „Признание на Кралю войвода“. Но през 1995 година плочата изчезнала. Никой не я е възстановил и до днес.

Вниквам в историята с плочата на Кралю и навързвам събитията с надписа на табелата на Али баба текеси. Малки, но не маловажни брънчици от почти невидимата, ала опасна, реална битка за потулването и изчегъртането на историческата ни памет в този регион, но и в България. Някой упорито премахва от земята ни знаците на българската памет.

Кралево (Кавак махле)

Докато слушам сладкодумния Димитър Шалапатов, неусетно сме стигнали Кралево. Както вече се досещате, селото носи името на юначния Кралю, защото Кавак махле било неговото родно село, а споменът за юначните му подвизи не помръкнал през годините.

След Освобождението жителите му единодушно решили Кавак махле да бъде преименувано на село Кралъво. Това и станало с Указ № 525/обн. 03.12.1899 г. А след години, с Указ № 960/обн. 4 януари 1966 г., името на селото е осъвременено от Кралъво на Кралево.

Иначе, относно Кралево, Александър Паскалев отбелязва:

„Минахме и край кръчмата, в която имаше само неколцина селяни. Въобще, както навсякъде, така и тука, рядко се виждат селяни и селата нямат празничен изглед, както това бива през зимните празници“.

Интересно наблюдение. Направи ми впечатление, защото и ние минавахме през села, в които рядко виждахме човек. В кръчмите не се отбивахме, за да разберем дали изобщо има хора. Може би затова понякога ме обхващаше чувството, че се движим през призрачни места. Как е през зимата тук, дори не си представям. Но днес по принцип, поне в селата, които знам, празниците не са през зимата, а през лятото и нямат нищо общо с празника като празник – просто през лятото по селата пристигат деца, млади хора и селата живеят. Те това всъщност е и празникът им...

Голям извор (Голямо Яджели)

Жив човек не се вижда и в това село. Вдясно, показва ми Димитър Шалапатов, е село Кладенец. През 1900 година то все още е било в Турско. Освободено е по време на Балканската война (1912-1913).

За териториите около селата Кладенец и Долно Ботево Александър Паскалев пише, че са били спорни с Турция. Това е наложило групата да мине не по правия път, а по заобиколния, тоест *„по южните склонове на Чала“*.

Някога в Голям извор са живеели турци, които след Освобождението заминават за Турция, и в него се заселват българи от околните села Долно Ботево, Гънково, Стамболово и Дарец. В началото на миналия век с Указ № 462/обн. 21.12.1906 г. селото се преименува от Голямо Яджели на Голям извор, а Малко Яджели става Малък извор.

Долно Ботево (Герен, Долно Ботъво)

Видя ми се голямо село. От Димитър Шалапатов научавам, че открай време е прочуто със своя извор с лековита вода. През 1958 година в местността Акмара край него е открит римски каптаж с

резервоар от IV век, а намерената керамика свидетелства, че каптажът е бил използван и през Средновековието.

Александър Паскалев е впечатлен от факта, че къщите и плевните в Долно Ботево са *„каменни и хубави и туй, което обръща най-много вниманието, с по един съвсем малък или дори без никаква прозорец. Селяните се грижат по-малко за себе си, а повече за плявата си, за сеното си и др. и когато направят една „крива-лява“ къщица, те се боят да пуснат вътре светлина, защото така им „темничко“, следователно и „харничко“.*

Може някога и да е било така. Но днес двукатите и трикати къщи на долноботевци са си с прозорци и светлината не само влиза в къщите им, но и, не знам как, се създава усещане, че тя излиза и отвътре им, та къщите някак и светеха извътре. Затова може би, макар само тук-таме да се мяркаше човек, пустите улици не гнетяха чак толкова. Светлината, която идеше от къщите, говореше, че в селото кипи живот, че е хубаво.

Старото име на селото е Герен. Сменено е на Долно Ботьово с Указ № 462/ обн. 21.12.1906 г., а през 1956 година името му е осъвременено без административен акт на Долно Ботево.

След това село пред нас се откри планината.

Лясковец (Пъндажик)

Александър Паскалев само го споменава, когато навлизат в Източната Родопска верига с *„множество лабиринтни разклонения“ („Частта до Пъндажик бе най-близка. От синкава тя взе да става тъмнозелена“).*

Село с превратна историческа съдба. Разположено е в полите на Родопя. Завладяно е от турците след битката при Черномен през 1371 година, две десетилетия преди окончателното падане на България под турско робство (1396-а). Освободено е през 1878-а, но за кратко. След Берлинския конгрес попада в границите на Източна Румелия. След Съединението е в пределите на Княжество България, като до 1912 година границата с Турция минава досами него (през местността Маята, където е имало стражеви постове). След Балканската война границата е преместена на юг. До 1912-а Лясковец е турско село, после дошли българи (бежанци от Беломорска Тракия), които си тръгнали в средата на 50-те години на миналия век, когато тук идват да живеят турци казълбаши от селата, останали под водите на язовир „Студен кладенец“ (Османово, Крояци и други).

Пъндажик е преименувано на село Лесковец с Указ № 462/обн. 21.12.1906 г., а по-късно, с Указ № 960/обн. 4 януари 1966 г., името му е уточнено на село Ляковец.

Наоколо – чудесни дъбови гори. Октомври е. И е шарено, шарено...

Зимовина (Коджа къшла)

След табелата на Зимовина, отляво на пътя мярваме няколко магарета, които кротко пасат. И в това село, както в останалите села, е пусто. Преди сто и двадесет години Зимовина е била в Турско, така че е останала извън маршрута на хасковските учители и не е спомената в пътеписа на Александър Паскалев.

Според преданията селото възниква край тукашна турска казарма. През XVIII век около десетина семейства построили наблизокъщи и нарекли новото село Коджа къшла, тоест „голяма казарма“. Преименувано е на село Зимовина с министерска заповед МЗ № 3775/обн. 07.12.1934 г.

През 1928-а в него идват бежанци от Беломорска Тракия, а в средата на 50-те години на миналия век се настаняват турци от селата, потопени във водите на язовира. Впоследствие българите напускат селото.

Граници...

Не забелязах кога точно пресякохме линията между хасковските хълмове и склоновете на Родопа. Това вероятно усещат стъпалата. А ние, носейки се на колела, няхаме възможност да „прихванем“ разликата. Или просто човек трябва да знае къде точно е границата, за да я „види“, за да я почувства. Та малко по-късно и изненадващо осъзнах, че вече сме в планината.

Александър Паскалев не само е упоменал навлизането на групата в Родопите. Видял другата красота, той дори някак смелно „поетиката“ си. Описанията на картините, които се разстилат пред очите му, вече са съвсем различни. Облъхват те някакви откъдени ветрове. А и веднага, разбира се, придвижването им става по-трудно, особено за клепоухите им помощници. Но най-го се пва пустошта:

„Този край в сравнение с нашите села ми се видя истинска пустиня. (...) Ще си помислиш, че в тези пуцинаци не живеят човеци. Срецинахме само едного. Ронеше зърна от снопите на нивата си“.

Толкова е зашеметен от рязката отлика пътеписецът, че дори

разделя творението си на две части: „От Хасково до кърджалийските села“ и „По кърджалийските села и покрай Арда“.

Впрочем ние, или поне аз не забелязах днес особена разлика между хасковските и кърджалийските села, през които прелитахме. Нито по външен облик, нито по хорско присъствие (или отсъствие) едните села не се особено отличаваха от другите. Бяха като че еднакво красиви и някак призрачно пусти. Родопските села дори ми си сториха по-оживени.

През 1900 година по тези места е минавала границата между България и Турция. Димитър Шалапатов своевременно ни уведомяваше кои от селата са били на наша територия и кои – отгатък границата. По времето на Александър Паскалев в по-голямата си част границата е следвала река Арда или някои от нейните притоци. Пътеписецът с тънко чувство за хумор разказва как през цялото време, докато вървели, трябвало много да внимават, за да не преминат в Турско, но не винаги успявали (*„Границата на места много криволичеше, та рискувахме да пропаднем в турска територия. Много от нас се хвалеха, че били в странство и скоро се завърнали...“*). За нас такава опасност нямаше. След Балканската война (1912-1913) границата се премества на изток и днес е не просто граница между България и Турция, но и граница между Европейския съюз и Турция, която не е член на „общото ни европейско семейство“, та и да бихме стигнали до граничната бразда, едва ли щяхме да си позволим волности от рода на ту „отсам“, ту „отгатък“.

„Едва ли щяхме да си позволим...“ е казано пресилено. Днес границата ни всъщност е „отворена“ – и в пряк, и в преносен смисъл, с всичките добри и лоши последствия от това. Толкова отворена, че дори се наложи да я „затваряме“ преди десетина-петнадесет години например, когато издигдохме телени заграждения заради безконтролно преминаващите диви животни – преносители на различни болести по свинете, козите, кокошките и каквото там. После пък, покрай „арабската пролет“ и „сирийската криза“, се появи съвсем реална опасност от десетки и стотици хиляди бежанци, та телените заграждения по границата отново станаха свръхактуални, макар на фона на прииждащите огромни бежански вълни да изглеждаха смехотворно ненадеждни. Добре че политиците се разбраха, иначе като скакалци щяха да ни опоскат тези бежанци дори само докато пресичат територията ни на път към Европа.

Гнездата на Емин ага Кърджалъ

Когато навлизат в Родопите, Александър Паскалев напомня:

„Оттука ни предстоеше два дни път из даалийските села, из кърджалъка, из оная местност, която у нас е известна с названието „Гората Арда бонда“. Целта на екскурзията ни беше тази живописна страна. В турско време тя е била гнездо на ония диви, кръвожадни голтаци-даалии, кърджалии и дели башии, които било под господството на Еминаа, било под господството на разни други главатари, са правили своите разбойнически набези и са оплячкосвали България“.

Споменаването на кърджалиите бе буквално приковало вниманието ми и веднага ме бе отпратило към историческия очерк на Николай Хайтов „Кърджалията Емин ага“, включен в книгата му „Родопски властелини“ (1965). И когато Димитър Шалапатов ме сепна, че вече сме в планината, а аз дори не бях забелязала, някак внезапно си дадох сметка, че трагичните събития, разигравали се преди много, много години, са били не на някаква чужда планета, отдалечена на светлинни години от нас, а тук, на нашата планета Земя; че не от някъде – от изток или от запад, от север или от юг, иззад девет планини в десета или незнани гори тилилейски, а от тук именно, от района между Хасково и Арда, са тръгвали да бастисват градове и села свирепите кърджалии – разбойници и бунтари срещу Османската империя, чиито действия, в крайна сметка, довели до поколебаването на нейните основи. И не веднага, но постепенно осъзнавах, че през цялото това време ние сме се движели по техните територии – поне според както Николай Хайтов ги описва:

„...от един документ, издаден през 1781 година, научаваме за избухнали размирици в казите (околиците) Султанери, сегашиното Крумовградско, Гюмюрджина(24), Димотика и Узунджово. Като се има предвид, че казата Узунджово (Узунджа-абад Хаскьой или просто Хасково) обхваща голяма част от Североизточните Родопи, а казата Султанери – югоизточната им част, то ясно е, че средицето на новия бунт е безплодната сура земя – „кърджа-овата в Източните, „кърджалийските“ Родопи, откъдето започват смутовете, известни под названието „кърджалийски“.(25)

В края на XVIII-ото столетие „Гората Арда бонда“ („bonda“ в превод от англосаксонски ще рече „свободен човек, стопанин“, така че „Гората Арда бонда“ би следвало да означава „Гората Арда

на свободните хора“) се превръща в обиталище на разбунтувалите се еничари, недоволни от политиката на султана. Техен водач става безмилостният Емин ага (известен и като Еминаа, галено Еминджик или с добавки към името му „Кърджалъ“, кърджалийски, и „Балтадъ“, брадварина)... Оттук през 1792 година се спускат пълчищата на Емин ага и нападат първом Иробас (Криво поле), а покъсно се отправят към Хасково. Но откупът от 50 хиляди гроша, който първенците дават на Емин ага, спасява града.

Според Николай Хайтов няколко от укрепените свърталища на Емин ага са разположени отсечката между Хасково и Арда. Сред тях главните са селата Гидикли(26) и Пашакъой(27), по-маловажните – Теке къой (Малево) и Гювенчилер(28). Интересното на кърджалийската войска, която наброявала „около дванадесет хиляди души конници“, според писателя било това, че „...при един само знак на своя предводител тя се „стоявала“ и изчезвала. Всеки поемал тайните пътеки към своите пръснати из планината села, селца и махали, за да се наслади там на удобствата на домашното огнище, на събраните богатства и заробени жени. При даден знак тия същите хора отново са опасвали оръжието, яхвали конете и се събирали на определеното място в определеното време, готови за нови подвизи“. (29)

Изобилието и гладът...

Впрочем, докато Николай Хайтов се рови в значението на думата „кърджалия“ – тия занимания са му присърце! – и изнамира три правдоподобни версии за нейния произход(30), стига до логичния извод, че именно „тая земя – съжуглена от пороища, камениста, суха и препечена, възсивкава, а на места възжълта (сура), никога не е била щедра към своите обитатели, често ги е обричала на глад и принуждавала да си набавят храната с оръжие в ръка“(31).

Ако непосредствено преди очерка на Николай Хайтов обаче си чел пътеписа на Евлия Челеби (както бе в случая с мен), няма как да не те стресне едно въпиющо „преображение“ на района между Хасково и Арда за едно само столетие – през XVII век той е богат и преизпълнен с изобилие, в края на XVIII век е дотолкова изпосталял и беден, че жителите му умирали от глад.

Дори при повърхностна „разходка из историята“ се натъкваме в тази посока на такива факти, които би трябвало да поохладят

ентузиазма на нашите учени-недоучени „специалисти“ в захласа им по „османското присъствие“, стига, разбира се, да имат не само бръмбари и банкноти, а и капка мозък в главата си. Ами ако навлезем в по-дълбокото?...

Да видим на първо време как Евлия Челеби описва появата на текето на Осман баба, което впоследствие се превръща според него в едва ли не най-голямото, богато и значимо духовно средище в Османската империя:

„Още по-рано, при пътуванията си Осман баба харесал мястото на това теке и бил обладан от желанието да изгради на това място една обител. Мурад хан Гази с щедри, разпръскващи перли думи дал в блестящата ръка на Осман баба красноречив царски декрет: „Едно приятно място от земите, на чието завладяване си бил, докъдето стига погледът, нека стане твой вакъф“. Така благоволил, при което Осман баба пък с всички свои сиромаси с биене на барабани и свирни дошъл на това място и го завзел от ръцете на неверниците. Той му определил границите до местата, до които стига силата на взора и докъдето прониква погледът, и направил в това хълмисто, осяно с ливади място, хижи за нещастниците. В този парк той провел хиляди особени разговори с 300-та бедняци, а по-късно с помощта на Мурад хан I построил едно полезно неголямо теке на Османовата династия. По-нататък с придобитите от него богатства при завоеванията построил много хиляди трайни големи постройки“.(32)

Няколко факта от тоя пасаж, на които си заслужава да обърнем внимание. Първо, Осман баба си бил харесал това място, докато със своите последователи бедняци обикалял Балканите и Европа, а Мурад хан Гази с царски указ му го подарил преди още неговото окончателно завладяване със свойствената в такива случаи султанска щедрост – „докъдето стига погледът“ (защото така се подаряват присвоявани територии – „ангро“, „на едро“)... Второ, Осман баба впоследствие, заедно със своите последователи бедняци, „го завзел от ръцете на неверниците“, тоест от българите, нашите предци. (И той ли е воювал? А уж голям светия, духовен учител!...) Трето, благодарение на плячката, натрупана при завоеванията, Осман баба иницирал изграждането на хиляди постройки... Изводът, явно способите, чрез които мястото е придобито и обстроено, не са попречили то да се превърне в свято за мюсюлманите място...

Как се е издържа теке на завзета земя с поробен народ? Според

както свидетелства Евлия Челеби, „...*предишните султани, които с ревностен взор са наглеждали тази обител, са ѝ осигурили обрасли с дървета планини и гори с пасища сред тях, по които пасат дванадесет хиляди дойни овце и още толкова волове, биволи, коне, мулета и камилчета*“ (33). Оставям на радетелите на „османското присъствие“ по нашите земи да опишат каква заслуга е на султаните за обраслите с дървета планини и горите с пасища, за всичките тъдявашни овце, волове, биволи, коне, мулета и камилчета... Или пък приносите за цялото тукашно изобилие от страна на онези триста „*бедняци нещастници*“, които по цял ден се молели и потъвали во главе с Осман баба в разговори за Бога...

И ми се иска да се обърна към тези радетели, разбирачи и тълмачи... Неуважаеми госпожи и господа, нима си въобразявате, че по време на робството вълшебни килимчета, отрупани с най-разнообразна вкусна храна, са долитали от нищото само с едно махване на ръката на султана? Не ви ли минава през ум, че цялото охолство на поробителите и на такива като Осман баба и тристате му спътници се е осъществявало благодарение на непосилното тегло на нашите предци? Нашите именно предци в Хасковския край са изхранвали не само Осман баба и неговите последователи, но и стотиците странници и поклонници, които ден и нощ се стичали тук от всички страни, според както медено-сладко разказва Евлия Челеби:

„В тази обител всяка вечер идват и заминават не по-малко от 200-300 конници и много стотици пешеходци и то денонощно. Всички боси и гологлави раби божии [дервиши] и маловръстните усърдно и ревностно прислужват на гостите. Освен че им дават чулове, торби овес за конете, кафеници и тенджерери, от грамадните като царски кухни им се дава да ядат много видове вкусни храни, дават им напитки и уют, след което те отминават“. (34)

Значи средновековна България е била толкова несметно богата, че два-три века след завладяването от османците, е имало какво още да се краде от нея...

През XVII век, според Евлия Челеби, изобилието в този район е все още впечатляващо. Но... Когато потреблението надхвърля в пъти произведеното, всяко изобилие, колкото и голямо да е, рано или късно пресеква. И това не е учудващо, защото от края на XVII до края на следващия век Османската империя води шест изтощителни войни с Русия. Кой е осигурявал храната за гладната войска?

Въпросът е риторичен. Николай Хайтов дори твърди, че *„немотията през 1773 година – една година преди свършека на шестгодишната война(35) – стига дотам, че с нарочен ферман е било забранено купуването и продаването на добитък в империята, докато не се изплатят реквизициите за войската“*(36). А дали е плащано на раята за реквизираните храни и животни, доколкото тя, според апологетите на „османското присъствие“ у нас, е рахатувала по онова време, сами се досетете. Ще ви подам няколко жокера.

През лятото на 1788 година, в разгара на Руско-турската война (1787-1792), предшествала непосредствено появата на кърджалийството по нашите земи, граф Ферьер дьо Совбьоф прекосява Тракия на път от Цариград към Белград. Ето какво е видял френският пътешисец:

„Пристигайки в Адрианопол, бях свидетел на ужасните опустошения от чумата там... При пътуването си наблюдавах нещо много обидно за турците: войските им, привикнали да вършат найужасни бъркотии и най-големи щети при придвижванията и дезертиранията си, бяха изплашили почти всички жители на България, които се оттеглили из планините на Македония [т.е. Родопите и Средна гора]. Там те си направили колиби. Други потърсили убежище в някои градове, за да избегнат издевателствата на онези, които ги бяха заставили да напуснат селата си при вида на насила отвлечените стада и домашните им животни, използвани за издръжка на войските. Те не могат повече да останат през това военно време в жилищата си, които напускат, нито да обработват просторните полета, чиито реколти бяха изхранили първата година цялата армия на великия везир. Сега те [тези полета] представляват само картина на пустош, която кара най-жестокото да гладуват тези, които не обработват земята на повече от 120 левги от района...

На тези, които са натоварени да карат роби в Цариград, им е все едно дали тези пристигат там здрави, тъй като, щом донесат главите им, им дават пак същото възнаграждение“.(37)

Последният тласък, който според Николай Хайтов отприщва „кърджалийската лавина“ по тукашните места, е „голямата недородица на жито през сушавата 1792 година, която причинява страшен глад в Родопите, особено в нейните югоизточни покрайнини“ (38). Затова наред с разбунтувалите се еничари, всякаквите мародери, дезертъори, убийци, крадци, авантюристи и прочее в

редиците на кърджалиите имало и „много изпаднали в глад и немощия бедни планинци, които се надявали да намерят в кърджалийската дружина препитание за децата и за себе си“ (39).

Две години след появата на кърджалиите, през 1794 година, хасковският кадия пише изложение до султана:

„...поради пакостите, които са ни нанасяли досега разбойниците даалиш, голяма част от населението и раята се е пръснала по други околии. А останалата тук бедна рая поради издевателствата на разбойниците е занемарила всичките си работи и е оставила земеделието. Цялата ни насъщна храна е разграбена и унищожена. При това поради повсеместните слаби валежи също и в близките ни околии се чувствува глад. И бедната рая, като няма възможност да получи отнякъде помощ, сега е принудена да паса трева по планината...“ (40)

Но ужасът на населението, предизвикван от реквизиторите, бирниците, войниците и дезертърите от армията, а по-късно и от бостанджибашиите, пращани от султана уж да го пазят от кърджалиите, а всъщност по-опасни, страшни и алчни от самите разбойниците, е толкова голям, че то е било по-склонно само да се спасява и е отказвало „помощта“, нежелни да се осланя на нея. С кърджалиите понякога е можело да се договаря в рамките на разумното, а бостанджибашиите грабелни всичко.

Тридесетина години по-късно, през 1827-а (все още не е започнала поредната Руско-турската война от 1828-1829 г.), англичанинът Рийд Уолш свидетелства:

„Сутринта по пътя [в Тракия] срещнахме голяма войскава част с топчи, със знамена и офицери. За голямо наше нещастие това отделение бе лагерувало предната нощ в селото. През време на престоя си войниците били свободно разквартирувани и изсмуквали от селото всичко, така че не останало нито едно яйце. Тогава си заминали, без да платят пукната пара. В изблика на отчаяние бедните селяни, които още чувствуваха болките от побоите при изнудванията, казаха, че селото им заслужавало само клечка кибрит, защото в него не останало нищо, което заслужавало да бъде спасено. Ако това е покровителството и насърчението, давано [от османската власт] на тези клетки люде, доста време ще мине, докато се заселят наново равнините на Тракия“ (41)

Сто години след тези непосилни времена онова, което най-много поразява Александър Паскалев и другарите му в планински-

те села, е отново чудовищната бедност на хората:

„Досега съм живял в Хасковския окръг, но и не подозирах, че имало бедност в такава степен. Бях смаян от твърде малкото нивя, които видях около Киралар(42), явление общо за тези села“.

Тук-таме хасковските учители виждат някоя нива с кукуруз, тютюн или нещо друго всред опоскани от „немилостивия топор“ гори. С покъртителна вещина пътеписецът разказва как тукашните селяци пряко сили изхранват семействата си с хляб от кукуруз... Това не може да се преразкаже – трябва да се прочете...

От военните и кърджалийските времена вероятно се е загнездил, както днес казват, „в колективната памет“ на обикновените хора онзи атавистичен страх към разните там контролйори по тютюна или събирачи на десятъка, чиновници от акцизни управления, стражари и горски. Този страх е направил селяка особено мнителен при среща с непознати. Не веднъж и дважд Александър Паскалев описва как с другарите му попадат в необяснимо нелепи ситуации (през епизодите от този характер в пътеписа му прозират елементи от Дядо-Вазовото „Негостолубиво село“ или Елин-Пелиновия „Андрешко“). Но колкото и да не скрива раздражението си от това поведение на селяните, пътеписецът намира здрав разум да ги разбере и оправдае:

„Досега селянинът е бил безбожно лъган и оголван. И този с ограничен умствен кръгозор селянин става крайно недоверчив и озлобен против всеки гражданин, защото злината идва се от гражданите, от учените. А когато из селата се затърят стражари, тайни контролйори, едновременните събирачи на „диш-хакъ“ (43) – хора от най-долна проба, когато тези хора се пръснат да търсят де има бърканица, дебел сенки и студени води, ненавистта на селяка достига до последна степен“.

В наше време, подобни картини на крайно изобилие и абсолютна нищета са немислими, разбира се. Човек дори не може и да си представи нито някогашното охолство, описано от Евлия Челеби, нито грабежите от страна на властта и войската, нито кърджалийските безчинства, описани от чуждестранните пътеписци и хасковския кадия, нито безпросветната бедност в началото на миналия век, сепнала Александър Паскалев. Нищо. Днес не знаем що е глад. Наоколо ни се китят села с красиви къщи, пусти улици, които по-скоро подсказват, че хората са на работа – я в администрацията, я читалището, я в училището или по къра и в гората, а младите...

Те може и да са на гурбет в по-големите градове, в столицата или по чужбина – нали всеки е свободен да изкарва хляба си където и както пожелае. Тукашните младежи гурбетчий в чужбина обаче, за разлика от повечето български емигранти, не са „невъзвращенци“ – отиват в странство, припечелват някакви средства и се връщат, влагат припечеленото в нещо и пак отиват... Докато „невъзвращенците“ отиват в там и там остават – там сменят имената си, там забравят езика си, там си купуват къщи, там се раждат и растат децата им, далече от България, която може и да не видят никога повече... Какво да се прави – глобален свят, който рендосва различните хора и съдби по свой си някакъв тертип, непонятен нам, но пък удобен и предсказуем за други...

А Родоп... Родоп...

Докато тези не особено радостни мисли прехвърчаха в главата ми, пред нас се откри Родоп в цялата си първична красота и сила... Величествена гледка!... Пътуването с кола има едно предимство пред ходенето пеша – не се налага да се „бориш“ с дерета и камънак и когато пред теб се открие панорамна гледка, можеш да ѝ се възхитиш изцяло, без нищо да отклонява очите и вниманието ти насам или натам. Макар Александър Паскалев да е преодолявал несгодите на пешака, все пак е успявал да се наслаждава на красотите ѝ:

„Навред докъдето ти окото стига гледаш разклонения на Родопите, потънали в зеленина, далечните от които покрити с тънки пластове синкав въздух, образуват хоризонта с чудните му форми. Между тях се съглежда тясното зигзагообразно корито на Арда, на места широко, покрито с пясък, на места тясно и каменисто“.

Носим се над чуднокрасива просторна долина, ошарена в златното, ръждивокафявото и пламенно червеното сияние на октомври. А малко след това някъде в долината пред нас се показва Поповец...

Поповец (Ходжа ени махле)

По времето на Александър Паскалев селото е било оттатък границата, та хасковските учители е нямало как да се отбият в него, а минали по войнишка пътека досами границата и покрай близката войнишка кула. Пътеписецът споменава за няколко воденици по течението на тукашната река Бистрица, на които се натъкнали по

пътя си, но ние не бихме могли да ги видим дори и ако те все още съществуват.

Поповец е първото планинско село, в което се озоваваме. Тук най-после видяхме повече хора и дори деца. Някога в него са живеели и българи, и турци, имало е и черква, и джамия, както и две училища – българско и турско, които впоследствие се обединили. В края на 20-те години на миналия век в селото идват бежанци от Беломорска Тракия и Македония. С министерска заповед МЗ № 3775/обн. 07.12.1934 г. от село Ходжа ени махле става на Поповец. През 1956-а в него се преселват жители от турските села, потопени във водите на язовир „Студен кладенец“.

Пътниково (Киралар) и Светослав (Алейдин)

Зашеметена от разстилащата се пред нас долина, не съм обърнала внимание кога сме минали през Пътниково и Светослав. Само – с очи в долината – съм отбелязала в бележника, че това е станало, но нищо не помня...

Александър Паскалев е лаконичен, когато ги описва:

„...наближихме до село Киралар. Преминахме през една един вид уличка, обградена с хвойнов плет, из който се вдигаха високи дъбчета.

Влязохме в третото село. В него аз не можах да видя човек, види се, бояха се от нас или така си е пусто селото, посрещнаха ни само две кучета със злобно лаене. Бедните къщя, праишните пътища, тъмнозелените дървета, камъните по улицата: всички при дневната горещина имаха някак си сиромашки тъжен изглед“.

Пътниково е възникнало през XVI век от няколко семейства, които, каквото и да се случело през годините, никога не го напускали. Трудно изкарвали прехраната си и вероятно това ги сплотявало. И до днес чувствата им за взаимопомощ и солидарност са пословични. Иначе и двете села са преименувани с Указ № 462/обн. 21.12.1906 г. – село Киралар става Пътниково, село Айледин – Светослав.

Бял кладенец (Ак бунар)

По пътя към Бял кладенец хасковските туристи се натъквали на стада кози и овце, срещали хора, работещи по нивите, а в село, както пише Александър Паскалев, видели и „хора без работа“. В Бял кладенец уговорили купуването на прословутото яре за ве-

черя, а го осигурили някъде в околността. Очаквах да видя край Бял кладенец поне едно стадо, но не видях. И се затюхках дали довечера ще ядем печено яре и ако ядем, дали ще е тукашно, ще рече, истинско. Защото знае ли се какво е „купешкото“ – мисълта за овцата Доли те винаги държи на нокти... Димитър Шалапатов ме успокои: „Хората тук гледат и овце, и кози, ама не са на пътя... Бъди спокойна, ярето ще е истинско“.

И хора не видяхме – нито по нивите, нито в селото. През 2020 година само 69 души са го посочили като постоянен и настоящ адрес. Димитър Шалапатов нещо се колебаеше и спряхме, за да питаме човек, който някак внезапно се появи на улицата. Оказа се изключително любезен. Ак бунар, както и повечето тук села, е преименувано на Бял кладенец с Указ № 462/обн. 21.12.1906 г.

Пчелари (Кованджилар) и Голобрадово (Къосе къой)

Хасковските туристи не са се отбивали в тези две села, а от Бял кладенец се отправят директно към Арда. За нас те бяха последните села, през които трябваше да минем, за да стигнем до крайната точка на нашето пътуване. Мисълта за Дяволския мост (Шейтан кюприя) вече ме „стискаше за гърлото“, та Пчелари и Голобрадово също останаха извън моето полезрение. Така пропуснах да видя (а може би от шосето не е било възможно да видя!) нещо, което понататък преобърна цялата ми представа за това наше пътуване... Иначе Кованджилар е преименувано на Пчелари, а Къосе къой – на Голобрадово, по силата все на същия Указ № 462/обн. 21.12.1906 г.

Магическият кръг

Александър Паскалев предава неповторимо как хасковските природолюбители са почувствали планината:

„Минахме край едни варовити скали, отдето вземахме ярето, минахме край едно кръстосвание на долищата, над които се издигаха ужасни канаристи върхове, ударихме през един още по-дълбок дол между тях, по една съвсем тясна стръмна пътека. Така човек се чувстваше посред истински високи планини. Шумът, произвеждан от гората, ечеше между великанските зъбери на скалите, които с другия си край граничеха вече с Арда. На дъното на дола течеше речка, която образуваше границата между България и Турция. (...) Пътеката водеше край една канара висока, стръмна, наведена над нея – свят да ти се замае като я погледнеш. Не

можеш помисли, че е възможно да се изкачиш по нея“.

На нас ни бе леко и уютно в просторната Опел Астра. Ни страховити долища и стръмница, ни поднебесни канари. Все същата вълшебна долина се разстиласе пред очите ни – толкова красива, че дори не усетих как навлизаме в магическо пространство, което преди години бях сънувала, без още да знам, че съществува... От древни времена, а може би и отпреди тях... От сънищата на душата ми...

Когато много по-късно се връщах пак и пак към спомена, тази невероятна долина все повече се сливаше с представите ми за магическия кръг на шаманите от горите край Ханти Мансийск. Там ни заведе – групичка поети, руснаци и чужденци – хантийката поетеса и, струва ми се, шаманка Мария Вагатова. Право в центъра на кръга ни заведе. А ние: „Къде е кръгът?“ – питахме, защото си въобразявахме, че ще видим кръг като във филмите, специално нарисуван. Мария Кузминична се огледа някак неопределено наоколо... И толкоз.... Който видял – видял... Който разбрал – разбрал... Кръгът бе наред самата тайга, очертан от далечните хълмове и кедрови гори... Бяхме в центъра му. В него се чувствах хем тази, която съм, с цялата сила на моята земя, хем – нещо друго, което в минус двадесетградусовия студ се разпиляваше със снега, с пронизващия вятър, с лъчите на слънцето, тук и там прорязващи пелената от облаци...

А сега долината между селата Пчелари и Голобрадово се простираше пред нас, вълшебна и непонятна... Огромен кръг, очертан от планинските вериги и цялото злато на октомври... И ние – в Опел Астрата – се движихме по неговата периферия...

„Бих искала да стана шаманка“ – прошепнах повече на себе си, отколкото на Мария Кузминична тогава. Но тя ме чу. И долетяха до мен думите ѝ с порива на вятъра: „Където и да се намира, където и да живее, човек може да чува какво му говори земята, да долавя диханието на Бога“...

Река Арда

„Тука вече – пише Александър Паскалев – средното течение на Арда образува границата на едно разстояние от около 50 км чак до къде село Оваджик(44). Отвъд Арда вече не е Кърджалийската област, а съща Турция, затова тук из пограничните постове са редовни войници“.

Днес на това място ни посреща огромното синьо око на язовир

„Студен кладенец“. Яка бетонна стена е укротила бурливата река, а в неподвижната ѝ вода се отразява пъстроцветният октомври. Някой чете от интернет всичките „мерки“ на стената: „Височина – 67.5 метра, дължина – 338 метра, широчина в основата – 61 метра, а широчина горе – 8 метра“. Голяма сила е водата. Чак въздухът отгоре ѝ трепери от напора.

„Студен кладенец“ е един от най-големите язовири у нас. Построен е през 50-те години на миналия век и е част от Каскада „Долна Арда“ с три хидровъзела по средното и долното течение на реката – „Кърджали“, „Студен кладенец“, „Ивайловград“. При изграждането на язовир „Студен кладенец“ във водите му са потопени няколко села, чиито жители били преселени в околните селища (за някои от тях вече стана дума по-горе). Намерих и справка за потопените села, направена от Лина Гергова през 2019 година:

„След допълнителни разговори и архивни справки достигнах до пълния списък на залетите или пострадали села – ето го и него:

1. с. Дарец (Юглюк) – залято, заличено през 1956 г. поради изселване

2. с. Крояци (Терзи кьой) – залято, заличено през 1956 г. поради изселване

3. с. Зорница (Донгурлар) – единствената останала от селото мах. Темска през 1959 г. е призната за наследник на с. Зорница и преименувана на Зорница, днес с 0 жители

4. с. Петлите (Хорозлар) – залято, заличено през 1956 г. поради изселване

5. с. Средна Арда (Гадърлар) – залято, заличено през 1956 г. поради изселване

6. с. Дъхово (Мюсюмлер) – залято, заличено през 1956 г. поради изселване

7. с. Османово (Осман Пашалар) – залято, заличено през 1956 г. поради изселване

8. с. Желязна врата (Хисар алтъ) – залято, заличено през 1956 г. поради изселване

9. с. Соколско (Шахинлар) – съществува и до днес, но е откъснато от света, по последни данни има 5 жители

10. с. Лисиците (Тилкилер) – съществува, но откъснато от света, по последни данни има 21 жители

11. с. Гняздово (Юлалар) – преместено поради заливане, на новото място съществува и до днес

12. с. Островица (Аша Ада) – преместено поради заливане, на новото място съществува и до днес“.(45)

Предвижда се изграждането на Каскада „Горна Арда“ – по горното течение на реката, която ще включва три водоелектрически централи – Мадан, Сърница и Ардино. Надявам се след сто – сто и двадесет години проектът да се осъществи. Ако човечеството просъществува дотогава, разбира се, че то, както е тръгнало, може и да се самоизтреби... Съвсем скоро...

Не може с перо да се опише...

Александър Паскалев и колегите му са се движели сред съвсем диви, девствени места, величествени в своята хубост и простота. Ни шосета е имало тогава, ни помен от язовир. Красотата вероятно е провокирала пътешисеца да разкрие дарбата си възможно най-пълноценно.

Ние, разбира се, нямаше как да се наслаждаваме на хубавините в някогашния им вид. Строежът на язовира е променил завинаги ландшафта, тъй че не видяхме нищо от онова, което Александър Паскалев описва: ни „големи трапове“; ни „долчета, издълбани в черния здрав камък“, сред които човек се чувства „като мравка“; ни хлъзгави, изгладени от водата камъни; ни „Арда, като разярена тигрица“, която скача от камък на камък и бързо се спуска „по стръмно и наведено корито“, като отведнъж се скрива от очите и полита нанякъде, а всъщност – в бездната под краката им... И накрая възкликва:

„Защо ти са алпийските девствени скали, когато и у нас има такива ненагледни картини.

Над сипеите се дигат възбог стръмни диви скали, създадени, за да радват окоето, за гнезда на орлите и престоли на мъглите и облаците. Тук-там техните голи исполински остри върхове са увенчани с красиви групи от горища. И над двата извора има скали с по два конуса, на върховете, на които е невъзможно да се възлезе. Погледнеш на тези страховити гиганти и едва ли свят не ти се завива, а орлите хвърчат плавно, плавно из сините въздушни пространства и кацват по техните най-разновидни канари, състоящи от червеникав прах. (...)

Но може ли с перо да се опише и с ухото да се схване онова, което е нагодено за схващане с окоето!“.

Паралелите с великолепните картини от пътеписа на Щастли-

веца „Какво? Швейцария ли?!...“ сами се натрапват. На път за Погановския манастир групата софийски туристи се спира на един хълм и гледката, която се разкрива пред очите им, предизвиква възторга на Алеко:

„Погледнете сега!... В този момент ще въздъхне ли някой за Тирол и Швейцария, че да го цапна по устата!... Господааа! Гледайте бе, гледайте хубости, гледайте чудеса... Защо е тъй беден човеческият език, защо е тъй слабо моето перо! Е, как да опиша сега ония колосални порти, образувани от разноцветни скали, в които е прикован моят поглед? Как да опиша фантастичните фигури, които гледам през тия порти? Как да дам понятие за тая райска долина, окръжена с всевъзможни лесисти хълмове? Мога ли да схвана неизчислимите оттенъци в игрите на светлината и цветовете? Всички сили и способности немеят пред тъй подавялюще величие и всичко се съсредоточва в зрението, в нямото благоговейно съзерцание...“.(46)

Дяволският пролом

Наричат го Дяволската река (Шейтан дере) или Дяволския каньон, но за мен е Дяволският пролом, защото това название в представите ми най-пълноценно проявява неговата дива сила. Реката тук, при срещата с вулканичните скали, е наистина проломявала невероятни, като че неземни форми. Те са толкова красиви, че върви също и да се каже „извайвала“. Страховитите скали представляват застинала лава на отдавна угасналите вулкани Свети Илия и Студен кладенец. Интересно, че и при вулканите е намесен вехтозаветният пророк, макар и не през християнското „пречупване“, а през някогашното му възприятие като повелител на природните стихии. Явно някогашните жители в отсечката от Хасково до Арда са имали специално вземане-даване с него, но вече няма откъде да разберем какво точно и защо...

Спрели сме на шосето, недалеч от язовира, и Димитър Шалапатов ни припомня историите за Дяволския мост (47), разказани от Александър Паскалев.

Не можем да добием реална представа за моста. Любуваме се на пролома от птичи поглед и не е същото. Не усещаме всмукващата му енергия, кореспондираща с отвъдното. Казват, че някаква сила привличала неустойимо човека към разпенените потоци в тясното пространство между скалите и ако той се прилъжел да

приблужи и надникне, политал към разпенените води, след което никога повече – ни жив, ни мъртъв – не се връщал на белия свят. Названието на моста указва в чия точно компания попадал изкушеният. Видно от името му, мостът дори се смята за негово творение.

Нашият приятел не пропусна и другата легенда за появата на названието Дяволският мост, спомената от Александър Паскалев. Някакъв българин откраднал овен от кошарите на местен турчин, метнал го на рамо и хукнал през гората, подгонен от разлютения стопанин. За да се измъкне, „крадецът“ прескочил реката точно на това място. И понеже не всеки би се решил на подобен подвиг, турчинът, възхитен и уплашен от юначеството му, свързал мястото с дявола (шейтана), тъй като се изисквало човек да е „дяволски“ пъргав, смел и находчив, за да го прескочи.

Сега ми идва наум... Дали не съществува тук някакъв невидим мост, по който могат да преминават (прескачайки го) невинните души, а всякаквите грехоносители да се провалят без вест в проломите на реката... Но ако е така, някой навярно би попитал: „Та нали една от Божиите заповеди е „не кради“? Как тогава го е прескочил този крадец?“. И буквално погледнато, ще е прав. Но аз не случайно написах по-горе „крадец“ в кавички, защото не е съвсем сигурно кой е бил истинският крадец – турчинът, откраднал цялото стадо на българина, или българинът, откраднал един овен от някогашното си стадо. През вековете до нас е останал само „едрият“ сюжет, щадящ самочувствието на победителите, които приемали заграбеното от гяурите като законна своя плячка...

Предложих да идем до Дяволския мост. Някои от групата (в предвкусане на печеното яре, предполагам!) занедоумяваха какво толкова му е важното на този мост, та трябва и да ходим до него. Не че нещо конкретно ми казаха, но ме попогледнаха начумерено и въодушевлението ми се изпари. Димитър Шалапатов успокои духовете, като уточни, че няма време за ходене, че ни чакат в хотела, че трябва да се настаним и разведрим преди вечерята. Към това и стомасите ни, ако и да бяхме хапнали доволно в хасковското капанче и да не бяхме вървели пеша, вече попрестъргнаха. А на онез, дете се бяха щадили на обяда, не знам какво им е било...

Постскриптим (към тези думи)...

След време все пак отидох в Дяволския пролом. Оказа се много по-близо до Водно-електрическата централа от другия бряг на

реката, който по времето на Александър Паскалев е бил в Турско. Тук реката ми се стори най-атрактивна и красива. С такава една сурова, величествена красота, каквато излъчват само камъните, а водата умножава.

Бе краят на юни. Температурите изведнъж скочиха на 30-40 градуса и Димитър Шалапатов, с когото пътувахме до мястото, не се реши да тръгне към реката. Жегата бе непоносима.

Неголяма поръждавяла табела „Абразивни кладенци“ (тукашните жители ги наричат „шарапани“) досами шосето ни подсказа откъде се слиза към речното корито. Докато Димитър паркираше колата, пресякох шосето, заслизах по някакви стъпала надолу, после буквално се сурнах по едва видима тясна пътечка, която на места дори се губеше. В ниското се наложи да мина през неслегнал камънак, а в подстъпите към реката – и по края на ръбести скали, невисоки, но достатъчни, за да се човек нарани сериозно, ако, не дай боже, падне долу.

Дали от жегата, дали от мястото, дали от първоначалните ми представи за него, възникнали от преданията и легендите, дали от подсъзнателния страх, наслагван от названието му, но през цялото време бях като замаяна, някак не на себе си. И снимки, снимки, снимки... Обикновени, панорамни... И пак снимки... Страховитите скали от единия и другия бряг... Тихите, като че заспали води... Шарапаните с причудливи форми... И разбира се – самият мост, който наистина не е съвсем мост... Отгоре като го снимаш, виждаш къде проломът на реката е най-тесен. Като речеш да го хванеш отдолу, представата за мост се губи, защото виждаш само проломените камъни непосредствено над теб, а изпускаш цялото. Ни да минеш отстрани, ни някак напъряно към теснината да подходиш. Това вероятно е възможно само по вода, с лодка. Или ако, грабнал овен, бягаш като луд по стръмнината и скачаш над бучащата вода, сляп за опасността... Може би, ако се някак спуснеш по каменните сипеи отстрани, можех да ида непосредствено до „моста“. Но нито имах време да търся подстъпи. Нито смеех да рискувам сама по неслегналия камънак – може да ти сервира всякакви изненади.

На всичко отгоре, неочаквано заечаха сирени – толкова мощно и отвсякъде, че в първия момент ги взех за предупреждение от отвъдното. После съобразих, че сигурно сигнализират за изпускане на вода от язовира. Кръвта заблъска в слепоочията ми – не бях съвсем далече от стената му... Но как се тръгва от място, което не

те пуска? Долових шум на вода. Слава богу – идеше откъм долната страна, където бе вецът. След време отново се чуха сирените. Може би възвестяваха отбой. Шумът стихна.

Колкото и да бях пращинка сред гигантските скали, усещането бе, че съм на висок връх и наоколо – простор, пустота и самота. Лице в лице с Някого, без да мога да го видя. Разтворих ръце и Му благодарих – за това, че ме има, че съм *тук* и *сега* и че е тъй неизмерна красотата наоколо.

Внезапно заваля дъжд. Запросвяткаха мълнии. Огненият пророк, повелителят на дъжда и гръмотевиците явно напомняше за себе си. Забързах към шосето. Едва докоснах асфалта – и... дъждът престана, гръмотевиците отгърмяха. И отново – непоносима горещина. Какво се случваше? Кой с мен разговаряше по моему? Защо се появи този дъжд буквално от Нищото (нямаше чак толкова много облаци!) и в Нищото също тъй внезапно се изгуби?...

Докато с Димитър пътувахме към Хасково, си мислех колко невероятно бе това усещане за смисъл и вечност сред всичката тази страховита красота долу... Чак тогава почувствах... Едно е да стоиш на шосето и да ѝ се любоваш отдалече, както ѝ се бяхме любовали на автопохода, а съвсем друго – да побродиш сред надвисналите скали и да подгрее изпръхналите ти стъпала напирещата из дълбините енергия, да надникнеш в омайните води с превъзбудена душа и да не си съвсем наясно какво точно са онези внезапни проблясъци из дълбокото – дали отражения на слънчеви лъчи, случайно близнали спокойната повърхност, дали искрици от лава, бушуваща в подземните глъбини, дали отблясък от огньовете на преподнята, дали душите на погиналите тук...

Снимки и селфита

Някой предложи да си направим снимка за спомен и в последвалата суетня разногласията се скротиха, усмивките станаха пошироки... По отношение на снимките и селфитата всички бяхме в абсолютно „пълна бойна готовност“ – фотоапарати, телефони, айфони – по един, по два, по три... Тук снимки, там селфита... Не толкова на красотите край нас, колкото на самите нас си – на фона на красотите...

И си припомних Александър-Паскалевата въздишка:

„Много съжалявам, че фотографът, който щеше да ни настигне, кой знае по какви причини отсъстваше, та не можяхме да

си снемем тези небивали по хубостта си родопски местности: величавите скали като царе на престолите си с хвърчащите около тях орли, сипеите, гъстите под тях горици, а най-доле дивата Арда. За нищо на света не бих изпуснал случая да си набавя картините, представляващи тези местности“.

Само след месец-два от всичките наши снимки и селфита нямаше и помен. Разбрах го случайно. Доколкото по време на автопохода паметта на телефона ми бе „изчерпана“, се бях договорила с приятели да ми изпратят снимки. Обещаха, но не изпратиха. Е, получих няколко лични снимки, но не лични исках толкова, а на забележителностите и красотите наоколо. Когато след месец-два потърсих от тях такива снимки, вече ги бяха изтрили. Да. Били подбрали няколко за фейсбук, публикували ги, а другите не им трябвали. Каквото ни времето, такива суетите ни, уви... Понякога имам чувството, че има хора, които живеят само за да се покажат във фейсбук, а най-важното, най-дълбокото в себе си, което няма как да покажат там, са забравили или изхвърлили на боклука... И живеят с образа и подобие (виртуално) на себе си... Какво да се прави – двадесет и първи век...

Каменният сипей

Не бях забелязала в началото, че сме над сипей с обичайни и някак необичайни камъни. „Какви са тия камъни?“ – възкликнах. „Питай Хубен Стефанов – каза не помня кой. – Той знае“. Хубен вече оглеждаше внимателно няколко камъчета, които ми подаде: „Полускъпоценни са – обясни. – Халцедон и яспис... Вземи ги за спомен!“. Така и аз, подобно на Александър Паскалев, се сдобих с камъчета за удовлетворение на потребността, че и на това място съм била...

Хубен сподели, че няколко години е обикалял района с геолози и че освен халцедон и яспис, намирали и аметисти, и кристали, и мъхести ахати, че камъните му били голяма страст и че има дори богата сбирка с минерали от България и по-специално от Източните Родопи. „И откъде подобен интерес?“ – питам. „Просто така... Като млад много исках да опозная природата. Седем години учих билкарство, интересувах се лечението с билки. Разбрах, че растенията не са просто зелен фон. Всяко растение съдържа биологично активни вещества, които помагат на човека или му вредят. Едно е отровно, друго не е. Едно лекува, друго не. Всяка билка има своето предназначение... Така и камъните...“ Виж ти... Знаех, че Хубен е поет, биз-

несмен, спомоществовател, а той бил и... Животът не спира да ме изненадва... Впрочем, Александър Паскалев е бил страстен събирач на растения и минерали, притежавал е богата колекция, която по-късно дарява на Ботаническия факултет на Софийския университет.

След малко се качваме по колите и се отправяме към Хотелски комплекс „Арда“, където щяхме да нощуваме.

И отново на път

С автомобил пътуването е безпрепятствено и леко, далече сме от страшнотиите на Арда и опасностите, които дебнат смелчациите, дръзнали да лъкатушат сред красотата, камънака и пропастите. Александър Паскалев описва с най-големи подробности трудното придвижване на групата през пролома, като обобщава:

„Трябваше да имаме и жени туристи, което искаха да прокарат някои, та да си зедем беля на главата. Някои не бяха сварили още да си дадат заключението, че по такъв начин и по такива диви места е невъзможно да се прави екскурзия, когато с големи мъки по една гъста стръмна горица дотътрахмем дългоухите си спътници“.

Сто и двадесет години след премеждията на хасковските учители ние, четири жени барабар с неколцина мъже, нямахме кой знае какъв проблем с придвижването – носехме се по шосето в колите без никакво усилие. Каквото и някои да говорят, жените привнасят очарование във всяко пътешествие...

В далечината най-после мярвам стадо овце и мисълта, че ако не печено яре, то поне печеното агне ни е в кърпа вързано, ме кара да се усмихна. Бях чувала, че печено яре дори било по-вкусно от печено агне, но дали щях да се уверя в това довчера, не бях сигурна... Че то родопчанин от Високите Родопи да убеждаваш без неоспорими доказателства, че има нещо по-вкусно от печено агне, е кауза пердута...

Пътеписецът Александър Паскалев

Докато съзерцавах грейналата долина, се запитах какво всъщност бе подтикнало Александър Паскалев да напише своите „пътни бележки“. Дали това, че в последния момент фотографът е отказал да тръгне с тях, а той е искал да съхрани за по-дълго време спомена за похода? Или от самото начало, преди още да знае, че фотографът ще се откаже, е решил да пише и дори се е подготвил за това, защото едва ли би запомнил така живи и въздействащи

всичките тези лица, тези природни картини, епизоди и подробности, ако не би ги е живописвал „от натура“ и на мига. Географските и историческите справки, да речем, е могъл да добави по-късно, но поразителните наблюдения на хората, на бита им, хапливичките остротии, находчивите пародии не би могъл – те се раждат наистина спонтанно, на мига. Затова пътеписът му изглежда като... „вместо-фотография“, „вместо-селфи“, „вместо-видео“ или като документ на времето, в което е живял, но същевременно е пълнокръвна художествена творба, достойна да съперничи на най-големите... Не ми вярвате? Прочетете тогава описанието на Дяволския мост в пътеписа му:

„Разярената маса вода, която е била разпростряна на няколко десетки метра изеднъж се лъзга чрез един водопад, висок 4-5 метра, пада и се заудря в тясното корито. Шумът надали не долита до небето, а от удрянието на студената вода в камъните се образува пара и горещина като в топла баня. Събраната на толкова тясно място бясна вода ту се удря в някоя от отвесните високи брегове, ту се вмъкне в някой огромен подмол, ту изскача на бризги запенена, ядосана на високо, ту образува страховити вратоломни водовъртежи. Струва ти се, че някоя подземна стихийна сила е разбъркала, разбунила тази вода. Видиш само удрянието на мътната вода в тези дълбоки теснини, чуеш само рев, гърмеж“.

И описанието на Ниагарския водопад на Щастливеца прочетете:

„От мястото, гдето стоим сега, виждаме в общи чърти следното: зад каменната ограда, над която сме се надвели, наляво падат буйни къдрави снопове разпенена вода и се губят на стотина метра долу, в една кипяща пенлива маса, от която се възнася силно бумтение; воден елмазен прах изхвърга тази кипяща маса; този прах по-нависоко се разреждава, превръща се в прозрачна пара и слънчевите лучи, като се преломяват в нея, образуват полукръгла небесна дъга, двата краища на която са натопени в разбитата и омаломощена вода, която скача от водопадите и напълня цялата пропаст на около два километра дължина и половин километър широчина. (...) Ето где е чудото на Ниагара! На повече от двесте метра широчина, върху една полукръгла вдлъбната скала, с форма на конска подкова в средата, пада непрекъсната маса от ослепително блестяща пяна, на

стотина метра дълбочина. Долу – ад! Нещо ври, кипи, беснува се, гърми, като че потръсва цялата околност...“.

„До Чикаго и назад“ (48)

А какви словопестеливи, запомнящи се портрети рисува Александър Паскалев:

„Попитаха любезния воденичар, усмихнат старик с лице гладко като белено яйце...“; „Тука имаше и контрольор по десетъка, облечен в навярно подарени тесни, черни европейски панталони и жакет, та краката му приличаха на клечки...“; „Беше си тук и пом.-кметът с бледо лице, сини меланхолични очи, с късо остригана руса брада и с бяла везана с клабадан чалма...“; „Както се виждаше, той беше стар контрабандист. Имаше симпатично лице, но забелязваше се, че туй лице много пъти се е раздвижвало от минутно пламване на силен гняв. Сините му очи изражаваха решителност и безстрашност“...

Какви острооки наблюдения:

„Нам е широко около врата, а селяните, макар и най-заможните, нямат възможност да се занимават с туризъм. Когато ние покръщаваме кмета или кръчмаря в турист, ние мясеме ѝгркола, който канел Кума Лиса да си извади каша из тесноустното гърне – нещо съвсем невъзможно...“.

Отклонение...

„Туристите“, знам го от собствен опит, тъй и не могат да разберат, че за човека, роден в планината, тя не е „туризъм“, а ежедневие, живот. Затова планинецът обикновено се надсмива над тях, тръгнали за ден, за два, за повече да се насладят на красотите природни. Не защото не разбира красотата, а защото е заченат и роден в красотата, защото красотата е засмукана в него с майчиното мляко. Тя не е нещо отвън, за да я съзерцава и да ѝ се възхищава. Отвън и отдалече красотата се вижда, а отвътре и отблизо се живее...

Александър Паскалев, макар и само двадесет и една годишен тогава, е притежавал също така характер. Казвам това, припомняйки си мисълта на Атанас Далчев: *„Талантът е по-често явление от характера“* (49). Този негов характер“, в съчетание с едно неподправимо чувство за хумор, някак оживотворява пътните му бележки:

„Колко пък сладко се спи под откритото, посипано със звезди небо! Под харманя струите на Арда си шепнат навярно за Шейтан кюприя (дявол да я земе), оттатък се простира империята на султаните, несмуцавана, че тя е под владичеството на едного само човека. Шумеше Арда, спеше Турската империя, спяхме и ние. Тука аз нагледно можях да сравня ограничената с неограничена монархия и доколкото забелязах имаше една само разлика – неограничена монархия беше оттатък Арда, а ограничената отсам. Нашият сън не може да се сравни със съня на един banker, който и кога легне да спи, пъшка и мисли за милионите си, със съня на един министър, който сявга сънува, че се е сгромолясал от креслото. Аз сънувах, че съм се сгромолясал в Шейтан кюприя, та пак не се събудих“.

А как умело пародира Александър Паскалев романтичната и символическата поетика, как някак изведнъж и майсторски „обръща“ изказа – като например когато описва харема край Али баба текеси:

„Всред градината имаше баня, водата в която иде от чучура на вѣнкашия двор. Сега тя не се пълни и дъното ѝ е покрито с нечиста тиня и батак, но нека да се изразим поетически, в дните на величието ѝ, розите, посадени наоколо, са целували гладката повърхнина на бистрата като кристал студена вода...

...На другия ден, когато Аврора с розовите си пръсти отваряше вратата на слънцето и когато една ханъмка като ни видя, пак с червените си боядисани пръсти затваряше вратата на стаята си, ние напуснахме Абдул Кадир(50)“.

И заради това литературата ни според мен още повече е загубила, задето Александър Паскалев не се е отдал на писателското поприще. Жалко, жалко наистина, че не е продължил да се занимава с писане...

Хотелски комплекс „Арда“

Превъзбудени от преживявания и фантастични гледки, слизаме от колите и се отправяме към интересна, кръгла, както ми се стори на пръв поглед, а всъщност седмоъгълна сграда, подобно на седмоъгълно тюрбе (оригинална хрумка на строителя, ако специално е следвал „модела“ на тюрбето!). И само след миг прекрачихме в пространство, абсолютно съразмерно, „подстригано“, подредено, изпитано – в пълен дисонанс с „дивото“, неведомото, неуправля-

емото, до което се бяхме докосвали допреди минути. Това ме накара да си спомня Николай Хайтов, който през 1970 година посещава Холандия (днес Нидерландия). Сега разбирам как се е чувствал, наблюдавайки, както пише, „*фризираната, сресана като с гребен равна страна*“ (51)... По-нататък се наби в очите ми някаква странна, асиметрична сграда. По-късно разбрах, че е ресторантът... А вече на сутринта, когато погледнах сградата отвисоко, от стаята, видях, че покривът ѝ наподобява три напластени едно върз друго листа, а може би – сърца... Не се заех да проверявам дали и тя е седмоъгълна или с наслояващи се седмоъгълни фрагменти...

Нещо ме привлече към реката, която просветваше на десетина-петнайсет метра в ниското. Минах покрай чистичък басейн, басейн, чийто покрив бе също седмоъгълен, по-нататък се мярна и барбекю. Осемте елегантни къщици или, както ги наричаха, „бараките“, слепени по две, сякаш да видят по-късно.

Тук реката течеше бавно, толкова бавно, че изглеждаше неподвижна... Прескочих две-три плитчини, за да стигна до по-силното течение. Много скоро цялата група се изсипа край мен. И отново – снимки, селфита, превъзбуда... Но откъде идеше това чувство за неподвижност, въпреки величественото движение на реката? Загледах се в нея, сякаш за да разбере. Водата отразяваше залеза и изглеждаше като подпалена... И тогава сред трептящите отражения във водата неочаквано видях огромна Каменна арка...

Насъне ли, наяве ли...

Беше като изрисувана върху люшката се повърхност на водата, подпалена от последните слънчеви лъчи... И това монотонно люшкане на вълни и светлинки сякаш „разплавяше“ строгите ѝ форми и ми се чинеше, че е като портал, но към къде... Или наистина някакъв портал изгръвяше из дълбините на реката, на небето, отразено в нея, и пламъците му флиртуваха с последните слънчеви лъчи...

В един миг осъзнах, че това е просто отражение във водата на нещо, което съществува реално. Това ме накара да вдигна глава. И я видях! Високо горе! Огромната Каменна арка, вградена в змиевидния скален масив над реката. Докато проследявах с очи извивката на масива, видях в единия край и Скалата с нишите... Глъчката наоколо стихна... Гласовете потънаха... И аз... Насъне ли, наяве ли... Къде, къде се бях оказала...

Магическият сън...

...Бях се озовала внезапно в някаква планина. На някакво, както ми се струваше, странно, необикновено място, между две високи белезникаво-бели скали. Приличаше на обърната подкова, на превал, откъдето се прекрочваше в другите светове... Идвах от живота... Отивах на някъде... И аха да прекроча нататък, отвъд, но не, не беше в смъртта, а в нещо друго – не знам какво...

В двете скали бяха вдълбани ниши, които още повече подсилваха усещането за необикновеност, мистичност на мястото. Не бях виждала подобно нещо дотогава. И чувства на страхопочитание и благоговение се появиха в мен от само себе си... И осезавах, и осъзнавах – отвсякъде – Божието присъствие. И знаех, че съм това, което съм, от което не ме е срам пред себе си и пред Бога. Че земята тук е Божия. Че само след миг Той ще се появи и аз трябва да Го попитам за най-важното на живота, което съм търсила през цялото време на земята. Че и ще получа отговор и след това нищо повече няма да ми е нужно... Но какъв, какъв беше въпросът... Търся го трескаво, напрягам се... Но той ми се изплъзва... Главата ми е празна... Може би и е нямало въпрос... Нека е без въпрос... Този миг е най-важният... Тази среща... Тръпна в очакване, развълнувана, с подкосени крака... Но и в небивал покой... Ето, Той идва... Ето, след миг... Иззад скалите...

Точно тогава се събудих. С вкопани в земята Божия нозе, с изпръхнала от очакване душа...

Това бе сън отпреди много, много години, когато не знаех, че скали с ниши въобще съществуват... След време ги видях на снимка в лъскаво списание, после и в книга – „Докосване до Сътворението“ (52)... И днес... Над Арда... Наяве ли... Насъне ли...

Печеното яре и емоциите около него

Само не си мислете, че печеното яре беше самоцел... Печеното яре беше... как да го кажа, ритуал, специална част от „сценария“. Тук някъде, в този именно район, „до студен извор (Суук бунар(53), образуван от речката, по която пътувахме, и Арда – и двете гранични линии“, както пише Александър Паскалев, хасковските природолюбители са похапнали печено яре. Та и ние като тях. Само дето те преди ядене те му ударили здрав сън, а ние време за сън няммахме, камо ли за здрав сън (изключвам моето унасяне-пренасяне)...

След шумната тарапана по настаняването, с която бяха удовлетворени всичките ни капризи и желания, настъпи часът на печеното яре. Криво да седим, право да съдим, но всички го бяхме очаквали с нетърпение – кой от глад, кой от любопитство, кой заради самото очакване. И понеже щях да вкуся печено яре за първи път, бях решила, че това е добър повод да почерпя, та от Хасково се бях запасила с вино и няколко бирички. Само дето не обидих домакините. Те така се бяха подготвили, че не само не се наложи, но и въобще не се сетих да прибягвам до моите „запаси“.

По настояване на Димитър Шалапатов, главно за да разберат някои от по-разсеяните автопоходници защо бяхме пътували чак до тук и защо, собствено, ще ядем печено яре, Йордан Нанчев припомни интересни факти от биографията на Александър Паскалев. Някои подробности от живота му, особено от последните му години, които не знаех, ме смаяха. Докато още дигяхме наздрависи за него и неговите колеги учители, за организаторите и спомоществателите на нашия автопоход, от кухнята оповестиха, че ярешката печеница е готова и ние като по команда отстранихме чиниите със салатките. Тук му е мястото да цитирам Александър Паскалев:

„Спането бе спане, но и яденето не по-долно. Ех, че ядене ли бе то! Вълчи апетит се бе отворил на всички. След толкова „зор“ и при такава местност и хляба ти се струва от мед по-сладък. Но трябва да забележа, че аз не бях толкова прост, щото като другаря си М. да ям патладжани, когато отпреде ми се мъдреше почервенялото като рак яре. Задоволих се само с наблюдение на тези растителни „шиши-кебапи“. (...)

Ако нявга Ви се появи безсъница или ви липсва апетит, то не питайте никой доктор – отидете пешком до Арда или другаде негде и не се безпокойте. Опасявайте се само за езика си, защото, ако попадне между зъбите ви, тежко му и горко му“.

Печеното яре бе наистина много вкусно и червеното вино му пасваше идеално, та никой повече не погледна салатките и бистрата водица... Нали и ние не бяхме толкова прости, щото като някои (каквито сред нас, за нещастие, нямаше!) да ядем зеленчуци и да пием вода, когато отпреде ни се мъдреше печено яре и просветваше руйно вино. На някои порциите им се чинеха малки, но любезният домакин не ги оставяше в недоволство – допълваше навремени чиниите им с едри мръвчоци. Други пък, ако и да бяха уж преяли, се „жертваха само заради Паскалев“ с по още някое яко парче. Тре-

ти се „жертваха“ спрямо винцето... Все покрай „жертването“ една колежка се уреди с голяма вайс бира и свинско по старочешки с плънка от топено сирене и гъби в неизвестната столична бира-рия „Халбите“ на улица „Неофит Рилски“. След толкова непосилни „жертви“ с понатежали стомаси и в най-добро разположение на духа се отправихме най-после към стайте за почивка. Кой как е спал и дали е спал, не мога да гадая, но аз се наспах бързо и към шест часа сутринта бях на крак.

Само ще допълня, че макар да не бяхме ходили кой знае колко, но – вярвате или не – ищахът, с който ометохме печеното яре, бе не по-малък от „вълчия апетит“ на хасковските природолюбители и спането на тези от нас, които спаха, бе от здраво по-здраво...

Скалните чудесии при Александър Паскалев

Когато за първи път четох пътните бележки на Александър Паскалев не обърнах внимание на това дали е описвал чудати скали и местности. Но след като видях Каменната арка и нишите, се зачудих, задето нямам спомен дали е писал за тях, или не. Та се зачетох, преди да заспя. Разбира се, че е писал! Само дето е гледал със своите очи, а не с моите, затова вероятно и не съм обърнала внимание... Веднъж споменава за гигантска стръмна скала по пътя към Арда, „*съставена от къси стълбченца, като че изкуствено правени*“. После допълва, че на отсрещната страна има „*отвесна, състояща се от естествени ръбести стълбове стръмнина*“. Малко по-нататък, когато навлизат в Арденското корито, той е изненадан от „*множество големи каменни късове*“, които му напомнят голям град, „*съборен от дълга опустошителна война*“. След малко се озовават край „*висока варовита конусообразна канара, върху която се дигаше друга, прилична на средновековен град, заобиколен от кули, зъбери, високи здания*“. Отбиват се и до „*Калето-връх със стара съборена крепост*“ (вероятно става дума за крепостта Асара край село Рабово), която той обрисова подробно:

„*Шест канари и дебели стени между тях заграждаха едно непристъпно място. Стените бяха доста оцелели. До дънера на едно отсечено старо дърво имаше една своеобразна гробница, градена с камъни и хоросан, останала навярно от тракийско време. Вътре имаше малко чучурче. По стените ѝ имаше трапчинки, нарочно направени при съграждането ѝ...*“.

На път за Долно Черковище забелязват интересни скални

образувания:

„Еднообразните варовити височини, брегове на реката, нямаха свършване. Само една канара имаше изглед на група гъби, за която я назовахме Гъбите. Имаше вече и пещери по варовитите скали“.

(И Димитър Шалапатов не забелязал тези описания, та след второто четене се дивеше: „Що за пътепис е това – колкото повече го четеш, толкова повече нови неща откриваш...“.)

20 октомври, 7.00 часа

В седем сутринта със Соня сме пред ресторанта, готови за приключение. Снощи бях специално издирила управителя на комплекса Юмер Тасим, за да питам дали е възможно в рамките на два-три часа (с толкова щяхме да разполагаме) да се иде до Каменната арка и нишите заедно с връщането. Възможно било... Не разбрах само какво общо с моя въпрос имаше някаква Поп-Мартинова дупка (не бях чувала за нея), та той така подробно и обстоятелствено обясни как се стига и до нея. Мен не тя, собствено, ме интересуваше...

Все още бе тъмно, но на развиделяване, та със Соня не се замислихме много, много и смело прекрачихме в неизвестността. Към нас на часа се присламчиха две кучета. Едното – самонадеяно пале, черно, с бяло герданче, изключително дружелюбно и глуповато, както ми се стори. Другото – грозничко, необщително, кучукаше, но се оказа умело и находчиво в гората. Истински ловец. Проскубаният му вид и многобройните белези по тялото му говореха, че не се бои да влиза в битки, дори неравносилни. С времето ми стана дори симпатично, макар че му няхах доверие и го оставях да върви само пред мен.

Първото изпитание за нас бе студът. В края на октомври утрините в планината са студени, каквото и „циганско лято“ през деня да е разгара си. Направо ни смрази. Но нямаше време за връщане. Второто изпитание бяха няколко селски кучета и сред тях – настървена кърмеща майка. Появиха се изнякъде, като стигнаха дори до свирепа свада. Нападали са ме кучета, та знам какво е. Но нямаше възможност за отстъпление... Гладните песове обаче бързо усетиха, че храна нямаме, та изостанаха и изчезнаха откъдето бяха дошли. Но напереният Черньо с бялото герданче и проскубаният Ловец не се отделиха от нас през цялото време. Не ще и дума, че с тях ни беше по-спокойно в непознатата утринна гора.

Железният мост

Помнех, че трябва да преминем на другия бряг на реката по някакъв мост, но какъв точно мост... Вървим по пътя – няма мост... По едно време забелязваме въжен мост. Не ще да е това мостът, струва ни се... Докато се колебаем, откъм язовира забуча огромен камион. Помахаме. Спря. Питам шофьора къде е мостът, без да уточнявам кой точно мост, а той мълчи – все едно си беше глътнал езика. На лицето му се четеше изумление – дали в утринната дрезгавина не е срещнал изостанали за отвъдното самодиви? Повторих и потретих въпроса, мислейки, че не ме разбира. А той най-последно се окопоти: „Ааааа, Железният мост... По пътя, по пътя – и скоро ще го видите...“. Така и стана.

Ленивата Арда бе потънала в гъста сиво-синкава мъгла, из която Железният мост изплува някак внезапно. Затова вероятно ми се стори неочаквано голям. Толкова бетон и желязо не бях виждала отблизо. Може би затова, докато крачехме по моста, имах чувството, че съм лека като перушинка – да би полъхнал и най-слабият ветреца, би ме дигнал над земята, нагоре-нагоре, към синьото небе.

След моста пътят се разклони – наляво за Странджево, надясно за Крумовград. Тръгнахме (по указанията на Юмер Тасим) надясно. След малко видяхме чешмата ориентир и поехме надясно, по горска пътека, която бе успоредна на пътя за Крумовград. Наоколо – гъсталак, а в пролуките тук и там просветваше реката, по-скоро мъглата, която отгук изглеждаше бяла като мляко. Тя се стелеше неравномерно над застиналата, сънна долина, тъй че се разминахме с очакваните панорамни гледки.

Каменната Арка

Кучетата бяха с нас неотстъпно. Черньо подтичваше наоколо, а Ловеца току се шмугваше в гората и внезапно изскачаше край нас. След време и Черньо се реши да потъне в гъсталака... Скоро стигнахме змиевидния скален масив (по-късно научих и името му Каракуз(54)). Не беше възможно да го видим в целия му исполински ръст, но казвам „исполински“, защото не знам какво друго да кажа, за да добиете някаква представа... Защото пред тази грамада не само ние, но и всеки исполин би изглеждал някак си нищожен. В основата ѝ се редяха една след друга пещери, големи и малки, дълбоки или плитки, но дали бяха естествени или създадени от човешка ръка – не можеше да се определи. И с просто око се за-

белязваха следите от човешко присъствие, но, уви, не на човека от правремената на човечеството, а на човека от нашия, двадесет и първия, век – тук иманяри са пробвали късмета си, там археолози нещо са ровчили, на друго място ентузиастични, влюбени и разни-празни са драскали инициали и обяснения в любов...

Вече се развидели. Доколкото гъсталакът позволяваше, мярвахме как мъглата над Арда се вдига. Соня щракаше с фотоапарата непрекъснато – има тя усет за композиция и око за детайла, когато снима. Но времето ни притискаше и отново припряно тръгнахме. На места съзирахме храсти и малки дръвчета, врязани в скалата. Сякаш неръкотворни прецизно изрисувани стенописи. Откъде в скалата намираха живот и енергия за растене? Това е то животът – намира излаз при всички обстоятелства, въпреки всичко...

Каменната Арка се появи пред нас неочаквано. Бе толкова зашеметяващо огромна, че дори нямаше как да я видим, по-скоро я усетихме. Енергия, която ни разлюля. Погледнах нагоре – свят ми се зави. Естествено... Как микроскопичното да осезае огромното? Или крайното да обеми безкрайността? И снимките не ни се полу-чаваха... Не е възможно да се хване в обектив необхватното...

Соня предложи да се изкачим над Каменната арка, но затревената нататък пътека, препречена от клони и гнилак, ни отказа. А и времето напредваше. Дори не бях сигурна дали ще успеем да идем до нишите...

Слава Богу, че връщането винаги е много по-бързо от отиването, та време ни се отвори.

Поп-Мартиновата дупка

Голямата чешма отново е наш ориентир. Поемаме вляво от нея по стълбовидна, много стръмна пътека. Била непроходима, но нашият домакин Юмер Тасим я пооправил. По-нагоре тя вече бе полегата и се извиваше успоредно на шосето за Странджево.

И тук бе гъсталак, който не позволяваше да видим каквото и да е встрани от пътеката. Тъй че колкото и да се оглеждах, не успях да видя скали с ниши. До Поп-Мартиновата дупка стигнахме бързо. Направихме няколко снимки... Повъртяхме се... И толкова... Наоколо – никакви ниши... Ни онези, дето вчера бях видяла от реката, ни никакви други... Бях толкова разочарована, че дори не надникнах в Поп-Мартиновата дупка, която се намираше в скалата на два-три метра над нас – до нея се стигаше по импровизирана дървена стъл-

ба... Междувременно телефонно обаждане ни подсети, че трябва да се връщаме час по-скоро.

Макар преди сто години Поп-Мартиновата дупка да е била отвъд границата, Александър Паскалев не е пропуснал да я опише, съзерцавайки я отдалече. Уподобява я на „*нещо като келия, издълбано в скалите*“, в което, разказвали му, имало „*и пейка за сядане, и полица, и кандило на средата на потона, и конник на стената*“. От него научих и как дупката е намерила името си:

„Когато турците притеснявали непотурчените още селяни, те бягали от тези места и си направили в камънаците пеци, гдето си пекли хляба. Подир, когато всички се потурчили, само по-път на селото Мартин останал твърд във вярата си и се отдалечил в скалите, гдето си издълбал келия, която сега, според това се зове „Поп Мартиновата келия“. Но близостта на гробниците и конникът на стената, твърде обикновени тракийски паметници, издават и келията за езически паметник от тракийско време. На туй място имаше и много естествени пецери. На една височина имаше дупка, която се силно разширява надолу и образува огромна пропаст, дълбока около 15-20 метра“.

Днес в Уикипедия човек може да прочете какво ли не. Тъй и за Поп-Мартиновата дупка се казва, че „*според някои краеведи версията за поп Мартин е пренесена в по-ново време от български преселници от Източна Тракия след Балканските войни (1912-1913), потомците на които живеят в околните села Долно Черковище, Странджево, Пчеларе и др.*“ (55). Но ето, Александър Паскалев е разказал за поп Мартин още през 1900 година, когато все още е нямало тракийски бежанци ни от 1903-а, та камо ли от 1912-1913 години, та версията на краеведите, повторена от Уикипедия, отива там, където ѝ е мястото – на боклука.

Във връзка с Поп-Мартиновата дупка в интернет се вихри и друга, с холивудски привкус, история – мястото уж имало нещо общо с Вълчан войвода, поп Мартин и несметното им богатство, скрито някъде, незнаяно къде, в този район. Тази и подобни ѝ истории са напакостили доста на всичките тукашни забележителности. Това, че Поп-Мартиновата дупка може да е скална гробница на някой тракийски цар или жрец, монашески скит на православен аскет или убежище на богомили, е без значение за иманярите. Техните похищения наоколо чет нямат.

Едва ли някъде по света се срещат хора, които по такъв без-

образен начин унищожават древното си материално и духовно наследство.

Златният мост

Слизането по пътеката не ни затрудни както качването, тъй че скоро се озовахме на шосето. Слънцето бе вече изгряло и дори леко напичаше. От мъглата нямаше и помен. Реката долу се виеше като смок. Ето го и Железния мост. Но какво бе станало с него? Оловно-сив сутринта, той вече целият грееше – златен! Не, не метафорично... Мостът наистина искреше и сияеше – златен... Дали от слънцето... Дали от отблясъците на реката... Дали от нещо друго... От искренето му въздухът чак трепереше...

Не вярвах на очите си. Отидох да го пипна, за да се уверя, че е реален, а не плод на развинуто въображение или приумици на сетивата. И тогава забелязах огромните, дори някак магически огромни паяжини, опнати между металните елементи на моста. Помислих си: „Гигантски паяци ще да са били тези, които са ги плели...“. Но колкото и да се оглеждах, гигантски паяци не видях, ни други някакви паяци... Паяжините именно, отражения на отраженията сякаш, искряха на слънцето и разколебаваха, разрушаваха метала, който като че ли се втечняваше или изпаряваше, ставаше ефирен, златен... И мостът ми се стори безкраен...

А какво се случваше с нашето *тук и сега*, с времето, което ни прищорваше? Уж бързахме, а бяхме сякаш пропаднали в безвреме или поне в друга реалност, застинала в изначална бездвижност. Духът ми се скроти. Тревогите изчезнаха. Бяхме и в нашия свят, и в други някакви светове... Бяхме и във времето, и в безвреме някакво, непонятно нам... После изведнъж се оказахме на шосето и право пред нас изникнаха Скалите с нишите – онези ниши, от съня ми... Съвсем, съвсем наблизо...

Скалите кошери

Известни са като част от веригата на тракийския култов комплекс Кован кая в землищата на селата Долно Черковище и Пчелари. Десетките скални ниши, погледнати отдалече, наистина оприличават скалите на големи пчелни пити. Но едва ли тяхното предназначение се е заключавало в това да бъдат складове за мед, както твърдят някои изследователи на старината. Съмнявам се да са били и скални гробове (некрополи), в които някога са поставяли

урните на обикновените хора, както смятат други. Трети допускат, че са били кодове – указания за златни находища в планината и за жили на полускъпоценни камъни, които давали сведения за самото находище и за неговия притежател (своего рода „писменост“ на древните златари, нещо като тайния език на дялгерите от по-ново време може би, само че издълбан върху скала). Четвърти са категорични, че са „космически календари“. Пети ги свързват с производството на вино.

Любопитни са размишленията на Валерия Фол за предназначението на тези ниши:

„Посвещаваните в пещерите са получавали тайни на седмата степен на орфическия космоградеж, които никога няма да узнаем изцяло, тъй като те са полагали клетва за мълчание. Тайните на родовитите и посветените са оставали недостъпни за хилядите младежи, които са издълбавали ниши в обърнатите към една от слънчевите посоки отвесни скали. Нишите са знак, равностоен по съдържание на пещерите-утроби, в които прониква слънчевата светлина, и изработката им е вид ценностно изпитание, с което се демонстрира познание за света, сила, сръчност, смелост“. (56)

Мая Вапцарова в домислите си отива много по-нататък:

„Дали пък зад тези ниши не е зазидано познанието на онова странно нещо, което все още не сме открили. Може би затова те са толкова недосегаеми и непристъпни...“ (57)

„Някои теории твърдят, че дори след първия потоп човекът е произлязъл от камъка. Защо ли е имал нужда тези ниши да са на толкова недосегаеми места? Ако си въобразим, че ангелите са били част от тази цивилизация, обитавала каменния свят, то със сигурност можем да допуснем, че и хората, живеели тогава, сигурно са имали крила“. (58)

Аз свързвам Скалите с ниши с моя някогашен сън... С Божията земя... И с Божието присъствие... И недоумяхах защо не ги бях видяла още вчера, когато сме прелетели край тях с колите – та нали са на показ и се виждат отдалече! Защо не ги видях и сутринта, когато сме минавали в непосредствена близост до тях – все едно тогава не са били тук въобще? Или са били тук, но съм била сляпа за тях? Дали глутницата от свадливи кучета, появила се неизвестно откъде и потънала неизвестно накъде, ми попречи? Или нещо друго? Имаше ли връзка между преображението на моста и тяхното пред мен откриване? Дали незрима някаква граница не бяхме прекрачили,

през която нещата засияваха в истинската си светлина и се откриваше изначалната им същност...

Какво, какво всъщност се случи и се случваше... Можеше ли и да не се случи...

Обратно в реалността

В Хотелски комплекс „Арда“ приятелите ни посрещнаха с разпопосочни чувства. Вече си допиваха кафето. Бяхме закъснели, но в рамките на позволеното. Някои се сърдеха, без и те да знаят защо. Но какво в наше оправдание да кажем и разказваме... Извинихме се...

Черньо и Ловеца, които вярно и неотлъчно ни следваха до самото ни връщане, изчезнаха внезапно вдън земя.

От Арда до Хасково

На връщане Димитър Шалапатов бе избрал различен маршрут. Искало му се да видим долината, реката и величествената красота от друг ракурс. Но след случилото се аз и без туй вече гледах света с други очи, отворени за нещо друго... Видимото се разстиляше наоколо в непосредната си прелест, но го външно само „регистрах“, защото вътрешното в него ми се откриваше по някакъв чудодееен начин, по благоволение свише, не знам как... Въобще, когато свръхреалността, каквото и да означава тя, обжари сетивата на човека, той гледа реалността, но не нея вижда, а нещо друго, което той в нея през нея достига...

За **Долно Черковище (Алемдер)** Александър Паскалев уточнява, че *„според местното предание, Алемдер било доскоро българско село. Наистина по турските гробища, които бяха малко по-нататък, още личат кръстове по камъните“*. Ако към това добавим и разказа му за Поп-Мартиновата дупка, можем със сигурност да потвърдим, че населението тук и в околните села е с български корен. С Указ № 462/обн. 21.12.1906 г. село Алемдер е преименувано на село Долно Черковище. Днес старата му черква „Света Богородица“ се руши. Но пък е построена нова джамия.

Хубаво е, дето пътеписецът ни е оставил надеждно свидетелство за националната принадлежност на тукашното население. То звучи особено актуално – с оглед днешните тенденции за турцизиране или поне „помацизиране“ на българите, изповядващи ислям у нас и у съседите ни на юг...

Почувствах Долно Черковище като сърцето на красивата

долина.

Преминаваме през **Долно поле (Неби кьой, Ново село)**. То е дважд преименувано: един път – с Указ № 462/обн. 21.12.1906 г. от Неби кьой става на Ново село, и втори път – с Указ № 169/обн. 10.05.1960 г. е преименувано от Ново село на Долно поле.

Маджари (Маджалар) ми се стори доста голямо за село. То е преименувано с Указ № 462/обн. 21.12.1906 г. Нищо забележително не видяхме и тук, освен коне и няколко крави, който кротко пасяха встрани от пътя.

Летим край **Чала**... След малко – село **Долно Ботево**. По-нататък – **Голям извор** и **Малък извор**. После – **текето на Али баба**.

В село **Корен** ни изненада самотен щъркел, а край село **Малево** – още няколко щъркела. Какво правеха в края на октомври щъркели у нас? Не знаех, че се задържат толкова дълго. Явно дори приказките за глобалното затопляне вече предизвикват своеобразен „парников ефект“, който прилъгва щъркелите да остават и през зимата в летните си обиталища...

Село Манастир ми подсказва, че Хасково е близо. То ме връща към началото на моя път в литературата, когато Никола Инджов доведе тук група писатели и негови роднини ни нагостиха с печена мисирка – само допреди час тя ни бе посрещнала със смешно крякане. Тогава за пръв път виждах пуйки и за пръв път ядох печена пуйка. Услади ми се. Но още по ми се усладиха приказките за Инджовия род, който води началото си от гюмюрджинското село Манастир в Беломорска Тракия. Всичките тези истории и много още Никола Инджов по-късно разказа в чудесния си роман „Възречени от Манастир“ (2001) и в други свои книги.

Ето го и **Хасково** пред нас, кацнало като бяла птица на ръба на хоризонта.

На привършване

„Не помня Вазов ли или някой друг е написал: „Господа, изучете България, за да я обикнете!“ Е, вярвайте бога, няма по-света истина от изразената в тия думи“.(59)

Присъединявам се към думите на Щастливеца (и на Вазова) с пълна съпричастност. И ще добавя, че докато обикаля из родината, човек не просто опознава природните ѝ забележителности, невероятната ѝ красота, но и се впуска в нейната история, докосва вековечната ѝ душа, предусеща своя корен, който е дълбок, много

по-дълбок, отколкото могат някои да си представят, и е достатъчно жилив, за да оцелее сред ужасите и предизвикателствата на хилядолетията и всякаквите смешни обезродителни прищевки...

И думите на Александър Паскалев, които тъй мило импонират на моите преживелици:

„Днес ние видяхме толкова много и чудни неща, че можехме безпогрешно се мери с цели хаджии. Защо ти е Парижско изложение? Дивата омайност и прелест на тези скали е незаменима с нищо. Наслаждението от тях е много по-пълно и по-високо. Тука ще почерпиш нови сили, ще се усещаш много по-бодър и по-весел. Посред тези страни духът ти се окриля, ти ставаш по-способен за по-високи дела. Човек като пътува из такива чудесни местности на нашата природа, запознава се от по-близо с нея, захваща по-силно да обича родната си земя, отечеството, разбира се не за да мрази човечеството“.

А на иманярите ще кажа: „Оставете на мира планината. Защото злато вие няма да намерите. Но с кирки, лопати и алчност само ще разрушите знаците, подсказващи за него, и пътищата, до него водещи. Златото е там, но на вас то никога няма да ви се открие“.

Послепис

В края на 2004 година по инициатива на Съюза на тракийските дружества в България откривахме паметник на Капитан Петко войвода в Рим. На отиване с една от групите минахме през Венеция, а на връщане – през Флоренция... Още Дворецът на дожите във Венеция ми „подказа“, че е невъзможно „в крачка“ да видя всичко, както се полага, да „пипна“ всичко – с ръка, сърце и мисъл. Затова си рекох: „Толкова много красота, а време за съзерцаване – никакво. Ще оставя да влиза в мен красотата. Без ограничения, без осмисляне, защото и за осмисляне време няма. И когато се върна в България, ще тръгна след спомена, за да съзерцавам и осъзнавам всичко, което съм видяла“. Така написах първия си пътепис...

Докато летяхме по шосето от Хасково до Арда и обратно, също нямаше време за съзерцаване и осмисляне. Просто отворих сетивата си за красотата... А после, по-късно, над белия лист – отворих сетивата си и за скритото от сетивата... Лъкатуших из криволици на паметта, из дебри на историята, из сънища свои и чужди... И

всичко бе толкова невероятно, красиво, магично, вълнуващо, че и досега не мога да разбера кое пътуване за мене бе по-истинско – външното или вътрешното...

Благодаря на Александър Паскалев – за оставените пътни бележки, необорими свидетелства, тънки наблюдения и вдъхновени полети на духа.

Благодаря на Йордан Нанчев, задето изнамери ръкописа и ни приобщи към него.

Благодаря на непрестанно горящия Димитър Шалапатов за това, че публикува пътеписа, както и за чудесното хрумване да организира вело– и автопоход.

И най-вече благодаря на всички съпътници, задето заедно съпреживяхме преживяното от хасковските природолюбители преди сто години, защото дори без един от тях не би било възможно да се случи така прекрасно всичко, което се случи.

25 март – 27 юни 2021

БЕЛЕЖКИ

1) „Алеко Константинов“. Автори-съставители: Катя Бъклова, Мария Николова, Петко Тотев, Величко Марков. ДФ „Балкан прес“, София, 1997, с. 94.

2) Алеко Константинов. „Невероятно наистина, но факт: 300 души на Черния връх“. – Алеко Константинов. „Събрани съчинения в четири тома“. Т. 2. „Фейлетони, пътеписи, разкази“. Изд. „Български писател“, София, 1980, с. 156-160; цит. с. 159-160.

3) Алеко Константинов. „Покана“. – Алеко Константинов. „Събрани съчинения в четири тома“. Т. 2..., с. 153-156; цит. с. 154.

4) Вж.: Александър Паскалев. „От Хасково до Арда“. Пътни бележки. – „Сборник Тракия“. Т. X. Издава Тракийски научен институт – филиал Хасково, и Тракийско дружество „Георги Сапунаров“, Хасково, 2020, с. 248-274.

5) Цитатите тук и нататък са по публикацията, указана в бел. 4. Допълнителните неавторски бележки, уточнения и обяснения в скоби са премахнати при цитирането.

6) *Мора* (*морава*, *марава*, *мрава*) (диал.) – невидима зла сила, която нощем се явява във вид на жена или животно, което натиска и дави човека, докато спи, та той не може да помръдне.

7) Харманлийска река.

8) Евлия Челеби (1611-1683) – османски поет, историк и пъте-

шественик, който около петдесет години обикаля Османската империя; автор на многотомна „Книга на пътешествията“ (или „Пътепис“). У нас части от неговия дългогодишен труд, свързани с пътешествията му по българските земи, излиза през 2014 година под заглавието „Пътепис“.

9) Евлия Ч е л е б и . „*Пътепис*“. Превод от османотурски, съставителство и редакция Страшимир Димитров. Изд. „Изток-Запад“, София, 2014, с. 330.

10) Вж.: [Екип Марица]. „Мюсюлмани даряват пари за камбана“. – В: „Marica.bg“, Пловдив, 5 август 2009 (на адрес: <https://www.marica.bg/plovdiv/gradat/myusyulmani-darqvav-pan-za-kambana>).

11) Дали ще го наричаме *робство*, *уго* или *владичество* – все едно... Фактът, че през цялото време от окончателното завладяване на земите ни от османците през 1396-а до Освобождението през 1878 година робските практики не са били отменени, не може да бъде отричан дори и през най-причудливи, най-правдоподобни теории, предположения и мнения. Свидетелствата за робското положение на народа ни са безброй – пътеписи, писма, преписки, спомени, репортажи, оставени наипаче от чужденци. Не са малко и народните песни, предания, легенди, а в по-ново време, времето на Възраждането – и публицистичните и художествените авторски творби, където директно се говори за роби и робини, за робска земя, робска участ, робски нрави.

12) Съхранен е правописът на оригинала.

13) Става дума за Али баба. Не намерих никакви сведения за него.

14) *Осман баба* (1378/1379-1478) – бекташки водач и мюсюлмански светец, обикалял, в епохата на османските завоевания Балканите, Азия и Европа (от Хоросан през Анадола и крайбрежието на Черно море до Румелия, в това число и днешната Хасковска област, и стигнал до Дания), придружен от стотици последователи – дервиши, наричани „абдалите от Рум“. Днес е сред най-почитаните светии на мюсюлманите алевии.

15) *Вакъф* (тур.) – в Османската империя недвижим имот или движимо имущество, които държавата или отделно лице дават за издръжката на даден религиозен или обществен обект (джамия, теке, мост, чешма, пазар и други).

16) *Теке* (тур.) – нещо като манастир, в който се подвизава мюсюлманска монашеска общност, сградите на който са разположени около седмоъгълна постройка (тюрбе) – гробница, понякога символична, на мюсюлмански светец.

17) Евлия Ч е л е б и . „*Пътепис*“ ..., с. 331.

18) Пак там.

19) Село Дарец. Преименувано с МЗ № 2820/обн. 14 август 1934 г. През 1952-а селото е потопено във водите на язовир „Студен кладенец“.

20) „*Както вървяха и се разговаряха по пътя, изведнъж се яви ог-*

нена колесница, и огнени коне, и ги раздвоиха един от други, и Илия се понесе във вихрушка към небето... “. Четвърта книга Царства 2:11.

21) „След шест дни Иисус взе със Себе Си Петра, Иакова и Иоана, брат му, и възведе ги насаме на висока планина; и се преобрази пред тях: и лицето Му светна като слънце, а дрехите Му станаха бели като светлина. И ето, явиха им се Моисей и Илия, разговарящи с Него... “. От Матей свето Евангелие 17:1-3.

22) „И ще дам на двамата Мои свидетели, и те, облечени във вретници, ще пророкуват хиляда двеста и шейсет дена. Това са двете маслиненни дървета и двата светилника, що стоят пред Бога, Господа на земята. И ако някой иска да ги увреди, огън ще излезе из устата им и ще погълне враговете им; ако някой поиска да ги увреди, така трябва той да бъде убит. Те имат власт да затворят небето, за да не вали дъжд в дните на тяхното пророкуване, и имат власт над водите да ги превръщат в кръв и да поразят земята с всякаква пораза, колчем поискат. И когато завършат свидетелствуването си, звярът, който излиза из бездната, ще встъпи в бой с тях, ще ги победи и ще ги убие, а труповете им ще остави по стъгдите на големия град, който духовно се нарича Содом и Египет, дето и Господ наш биде разпнат. Мнозина от народите и колената, от езиците и племената ще гледат труповете им три дена и половина и не ще оставят да бъдат положени труповете им в гробове. Жителите на земята ще се зарадват за тях и ще се развеселят; и ще си пратят дарове един другиму, понеже тия два пророка мъчиха живеещите на земята. Но след трите и половина дни у тях ще влезе дух на живот от Бога и те ще се изправят на нозете си, и голям страх ще обземе ония, които ги гледат. Тогава ще чуят висок глас от небето да им казва: възлезте тука. И ще възлязат на небето в облак, и враговете им ще ги видят... “. Откровение на Иоана Богослова 11:3-12.

23) Евлия Ч е л е б и . „Пътенис“..., с. 326-327.

24) Дн. Александруполис, Гърция.

25) Николай Х а й т о в . „Кърджалията Емин ага“. – Николай Х а й т о в . „Родопски властелини“. Държавно издателство „Христо Г. Данов“, Пловдив, 1974, с. 71-146; цит. с. 72-73.

26) Село Коневе (или Ездачево), намирало близо до днешното село Гарваново; вече не съществува.

27) Войводово. Преименувано с Указ № 462/обн. 21.12.1906 г.

28) Село Гълъбец. Преименувано с Указ № 462/обн. 21.12.1906 г.

29) Николай Х а й т о в . „Кърджалията Емин ага“. – Николай Х а й т о в . „Родопски властелини“...; цит. с. 91.

30) Според Николай Хайтов едни автори твърдят, че думата „кърджалия“ идва от „кър-чали“: „кър“ – поле, и „чали“ – разбойник; други смятаг, че произлиза от „кърджа-Али“: „кърджа“ – сив, възсивкав, сур,

и името „Али“, тоест „сурият Али“; трети допускат възможността да идва от „кърджа-овалий“, както са наречени кърджалиите в султански ферман от 1805 година; от „кърджа“ – сив, възсивкав, сур, и „ова“ – земя, поле, пустиня, тоест жители на сурата земя или накратко „суро-полци“.

Вж. Николай Хайтов. „Кърджалията Емин ага“. – Николай Хайтов. „Родопски властелини“...; цит. с. 71.

31) Пак там.

32) Евлия Челеби. „Пътетис“..., с. 327.

33) Пак там, с. 329.

34) Пак там.

35) Поредната Руско-турската война (1768-1774), завършила с подписването на Кючук-Кайнарджийския мирен договор, по силата на който Русия получава правото да закриля православните страни и присъединява към териториите си Крим, Южна Украйна и Северен Кавказ.

36) Николай Хайтов. „Кърджалията Емин ага“. – Николай Хайтов. „Родопски властелини“..., с. 71-146; цит. с. 72.

37) Из пътеписа на французина Фериер дьо Совбьоф от 1788 г. – В: Петър Василев. „По следите на насието (I)“. Изд. „Наука и изкуство“, София, 1975, с. 74-75.

38) Николай Хайтов. „Кърджалията Емин ага“. – Николай Хайтов. „Родопски властелини“..., с. 71-146; цит. с. 77.

39) Пак там, с. 82.

40) Из изложение на хасковския кадия до султана от 2 юли 1794 г. – Петър Василев. „По следите на насието (I)“..., с. 45.

41) Из пътеписа на англичанина Рийд Уолш 1827 г. – Петър Василев. „По следите на насието (I)“..., с. 76.

42) Село Пътниково. Преименувано с Указ № 462/обн. 21.12.1906 г.

43) *Диш-хакъ* (тур.) – в Османската империя данък „за изтъркани зъби“. Ще рече – когато някой ага нахлува в къща на „неверници“ (гяури), тоест християни, насилва ги да му приготвят нещо за хапване и след като се натъпкава порядъчно, иска пари, задето си е хабил зъбите с гяурското им ядене.

44) Село Горно поле. Преименувано с Указ № 129/обн. 11 април 1961 г.

45) Лина Гергова. „Какво видяха очите, какво чуха ушите при първото проучване на яз. „Студен кладенец“. – „24rodopi.com“, Кърджали, 12 октомври 2019 (на адрес: https://rodopi24.blogspot.com/2019/10/blog-post_597.html).

46) Алеко Константинов. „Какво? Швейцария ли?!...“. – Алеко Константинов. „Събрани съчинения в четири тома“. Т. 2..., с. 160-165; цит. с. 162.

47) Да не се бърка с Дяволския мост над Арда край село Дядовци, Ардинско, построен през XVI век по нареждане на султан Селим Първи.

Този тук, край язовир „Студен кладенец“, е просто естествено образуване и страшичък детайл от общата картина на Дяволския пролом, където водата пропада в страховита пропаст, а разстоянието между камъните, представляващи двата бряга, е само метър – метър и половина, така че хем е мост, хем не е съвсем точно мост.

48) Алеко Константинов. „До Чикаго и назад“. – Алеко Константинов. „Събрани съчинения в четири тома“. Т. 1. „До Чикаго и назад“, „Бай Ганьо“..., с. 21-106; цит. с. 54-55.

49) Атанас Далчев. „Съчинения в два тома“. Т. 2. „Проза“. Изд. „Български писател“, София, 1984, с. 53.

50) Село Рабово. Преименувано с Указ № 462/обн. 21.12.1906 г.

51) Вж.: „**Носталгия по дивото**. Странно звучи, но е така. След като си се разхождал десетина дена из Холандия – фризираната, сресана като с гребен равна страна, и си я проходил, тая красиво подстригана от край до край, потънала в цвят земя, започвай да усеещи страх и скука. Нещо ти липсва. Мъчи те, докато не осъзнаеш, че ти се иска да видиш дърво обикновено, криво и диво, ливада, изоставена на божията промисъл. Да се препънеш в камък или да надникнеш в някое смотано в трънки дере. Осъзнавай, че ти липсва окълцаната и съдвечена родна природа. Липсва ти безредието, стряскаш се, че всичко си е на мястото и няма засечени с брадва дървета. Липсват ти ровините, подмолите и пещерите, в които можеи, ако те някой подгони, да се укриеш. Липсва ти живописният хаос на твоята родина!... „ – Николай Хайтов. „Дневник“. Книга трета и четвърта. ИК „Земя прес“, София, 1996, с. 63 (от 21 януари 1970).

52) Мая Вапцарова, Евгени Коевски. „Докосване до сътворението“ / Maya Vaptsarova, Evgeni Koevski. *Touching the Creation*“. ET „ИСИ“, 2012. Автографът на Мая е от 25 ноември 2015 година.

53) Студен кладенец. Дал е името и на някогашен вулкан, и на тукашно село, и на язовира.

54) Каракуз – букв. „черни очи“; татарско мъжко име.

55) „Дупка на поп Мартин“. – В: „Уикипедия, свободна енциклопедия“. Последна промяна на страницата на 10.09.2021 (на адрес: https://bg.wikipedia.org/wiki/Дупка_на_поп_Мартин).

56) Валерия Фол. „Орфей Тракиецът / *Orpheus, the Tracian*“. ТАН-ГРА ТанНакРа ИК, С. 2008, с. 62.

57) Мая Вапцарова, Евгени Коевски. „Докосване до сътворението“..., с. 49.

58) Пак там, с. 114.

59) Алеко Константинов. „Покана“. Пътни бележки. – Алеко Константинов. „Събрани съчинения в четири тома“. Т. 2..., с. 153-156; цит. с. 154.